

**UCHWAŁA NR XXI/192/21
RADY GMINY ORLA**

z dnia 31 marca 2021 r.

w sprawie przyjęcia Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Orla na lata 2021 - 2024

Na podstawie art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2020 r. poz. 713, poz. 1378) oraz art. 87 ust. 3 i 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2020 r. poz. 282, poz. 782, poz. 1378) - po uprzednim uzgodnieniu z Podlaskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków uchwala się, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się Program Opieki nad Zabytkami Gminy Orla na lata 2021-2024, stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

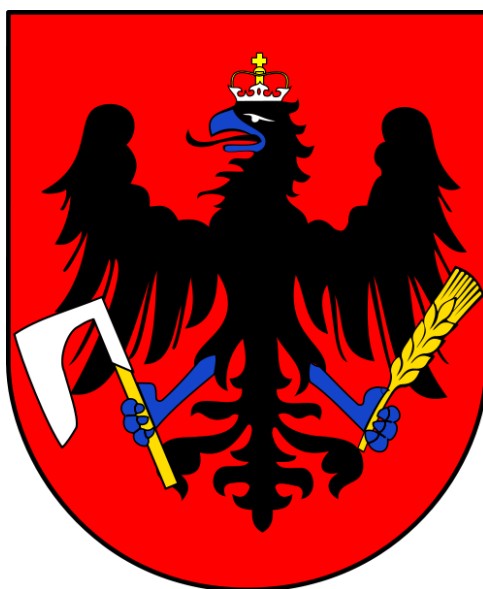
§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Wójtowi Gminy Orla.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Podlaskiego.

Przewodniczący Rady

Grzegorz Warchol

Załącznik do uchwały Nr XXI/192/21
Rady Gminy Orla
z dnia 31 marca 2021 r.

**PROGRAM OPIEKI NAD
ZABYTKAMI GMINY ORLA
NA LATA 2021 - 2024**

ZAWARTOŚĆ OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

1.	Wstęp	3
2.	Podstawa prawna opracowania Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami	4
3.	Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce	5
4.	Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	15
4.1.	Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	15
4.2.	Relacje Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu	23
5.	Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	31
5.1.	Relacje Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy (analiza dokumentów programowych gminy)	31
5.2.	Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy	34
5.2.1.	Zarys historii obszaru gminy	34
5.2.2.	Krajobraz kulturowy	38
5.2.3.	Zabytki nieruchome	40
5.2.4.	Zabytki ruchome	49
5.2.5.	Zabytki archeologiczne	49
5.2.6.	Zabytki w zbiorach muzealnych i innych	51
5.2.7.	Dziedzictwo niematerialne	51
5.3.	Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	60
5.4.	Zabytki w Gminnej Ewidencji Zabytków	61
5.5.	Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy	65
6.	Ocena stanu dziedzictwa kulturowego Gminy Orla. Analiza szans i zagrożeń	67
7.	Założenia programowe	69
7.1.	Priorytety programu opieki	71
7.2.	Kierunki działań programu opieki	72
7.3.	Zadania programu opieki	75
8.	Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami	76
9.	Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami	79
10.	Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami	80
11.	Realizacja finansowania przez Gminę Orla zadań z zakresu ochrony zabytków	81

1. WSTĘP

Przedmiotem niniejszego opracowania jest dziedzictwo kulturowe w granicach administracyjnych Gminy Orla. Natomiast celem opracowania **Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Orla na Lata 2021 - 2024** jest określenie zasadniczych kierunków działań i zadań inicjowanych oraz realizowanych przez władze gminy, właścicieli i użytkowników oraz mieszkańców a także wspólnot lokalnych w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, występującego w granicach administracyjnych gminy, zgodnie z przepisami ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 282, 782, 1378).

Program został opracowany z uwzględnieniem wskazówek, zawartych w Poradniku Metodycznym - Gminny program opieki nad zabytkami, przygotowanym przez Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie.

Dziedzictwo kulturowe to ważny czynnik życia i działalności człowieka. Zabytki są nie tylko materialnym śladem przeszłości, lecz także cennym elementem kultury, przyczyniającym się do kształtowania przyjaznego otoczenia człowieka. Bogactwo i różnorodność dziedzictwa kultury może w istotny sposób przyczynić się do rozwoju społeczno-gospodarczego gminy, a tym samym do poprawy jakości życia jej mieszkańców.

Na krajobraz kulturowy składają się zarówno elementy przyrodnicze, jak i wytwory i osiągnięcia cywilizacyjne człowieka. Są to pojedyncze obiekty i zespoły budowli, dzieła sztuki, elementy zagospodarowania przestrzeni, krajobraz miejski i wiejski, obszary kształtujące świadomość i tożsamość regionalną mieszkańców.

Istotnym zagadnieniem uzasadniającym powstanie programu jest zachowanie dziedzictwa kulturowego regionu, jak również jego promocja wśród mieszkańców oraz turystów. Funkcję tę można realizować między innymi poprzez edukację, poczynając od poziomu podstawowego oraz pobudzanie rozwoju turystyki. Działania te mogą przyczynić się do przyspieszenia rozwoju społeczno-gospodarczego gminy. Nieodzownym elementem tego typu działań jest budzenie w społeczeństwie świadomości istnienia zabytków i potrzeby ich rewitalizacji, jak również zwrócenie uwagi na istniejącą wspólnotę kulturową. Aby to osiągnąć należy pobudzić świadomość właścicieli, użytkowników i urzędników gminy, jak również mieszkańców gminy. Skłonić te grupy do współdziałania, wzbudzić ich odpowiedzialność za właściwy stan zachowania obiektów historycznych oraz aktywny udział w zakresie opieki nad zabytkami.

Niniejszy Program jest spójnym dokumentem tego rodzaju opracowanym dla Gminy Orla. Postanowiono, że w programowanym okresie, tj. w latach 2021 - 2024 działania podejmowane w jego ramach, będą dotyczyły przede wszystkim działań na poziomie gminy, określanych jako „miękkie”, tj. działań o charakterze nieinwestycyjnym lub niskoinwestycyjnym. Celem ich jest

przede wszystkim promocja gminy i jej dziedzictwa kulturowego, jak również edukacja dotycząca opieki nad zabytkami połączona z wydarzeniami o implikacji historycznej. Mają one stanowić podstawę do działań podejmowanych w kolejnych okresach programowych, gdy świadomość w zakresie ochrony zabytków będzie większa.

2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Podstawę prawną sporządzenia Programu opieki nad zabytkami dla Gminy Orla stanowi art. 21 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 282, 782, 1378). W ustawie wprowadzony został obowiązek sporządzania programów opieki nad zabytkami przez samorządy wojewódzkie, powiatowe oraz gminne, w oparciu o ewidencję oraz z wytycznymi Narodowego Instytutu Dziedzictwa. W przypadku programów na poziomie gminnym podstawą jest Gminna Ewidencja Zabytków. W myśl artykułu 87 ust. 1 ustawy Zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami.

W art. 87 ust. 2 ustawy wymienione zostały zasadnicze cele sporządzenia programu:

- 2) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 6) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 7) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Zgodnie z art. 87 ust. 3-5 ustawy Gminny Program Opieki nad Zabytkami przyjmuje Rada Gminy po uzyskaniu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, po czym program ogłaszany jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Z realizacji programu Wójt/ Burmistrz/ Prezydent Miasta/ Gminy co 2 lata sporządza sprawozdanie, które jest zobligowany przedstawić Radzie Gminy. Jednocześnie ustalenia gminnego programu opieki nad zabytkami uwzględnione zostają w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego (art. 19 ust. 2 ustawy).

3. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE

Obiekty zabytkowe - zabytki nieruchome i ruchome, podlegają na terytorium Polski ochronie prawnej na mocy wielu aktów prawnych, są nimi min.:

- **Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku**

Obiekty zabytkowe są objęte ochroną prawną określoną jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela:

Art. 5. Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże Dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju.

Art. 6. Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju.

Art. 86. Każdy jest obowiązany, do dbałości o stan środowiska, ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa.

- **Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 282, 782, 1378)**

Głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Dla niniejszego *Programu* zasadne jest przywołanie poniższych artykułów tej ustawy:

Art. 3. Użyte w ustawie określenia oznaczają:

- 1) zabytek - nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
- 2) zabytek nieruchomy - nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, o których mowa w pkt 1;
- 3) zabytek ruchomy - rzecz ruchomą, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, o których mowa w pkt 1;
- 4) zabytek archeologiczny - zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy,

będący tym wytworem;

- 5) instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami - instytucję kultury w rozumieniu przepisów o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej, której celem statutowym jest sprawowanie opieki nad zabytkami;
- 6) prace konserwatorskie - działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań;
- 7) prace restauratorskie - działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części, oraz dokumentowanie tych działań;
- 8) roboty budowlane - roboty budowlane w rozumieniu przepisów Prawa budowlanego, podejmowane przy zabytku lub w otoczeniu zabytku;
- 9) badania konserwatorskie - działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich;
- 10) badania architektoniczne - działania ingerujące w substancję zabytku, mające na celu rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń;
- 11) badania archeologiczne - działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego;
- 12) historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny - przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;
- 13) historyczny zespół budowlany - powiązaną przestrzennie grupę budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi;
- 14) krajobraz kulturowy - przestrzeń historycznie ukształtowaną w wyniku działalności człowieka, zawierającą wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze;
- 15) otoczenie - teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

Art. 4. Ochrona zabytków polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

- 1) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających

trwale zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;

- 2) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- 3) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- 4) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- 5) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- 6) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Art. 5. Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- 1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- 2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- 3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- 4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- 5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Art. 6.1. Ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

- 1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:
 - a) krajobrazami kulturowymi,
 - b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
 - c) dziełami architektury i budownictwa,
 - d) dziełami budownictwa obronnego,
 - e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
 - f) cmentarzami,
 - g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
 - h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 2) zabytki ruchome będące, w szczególności:
 - a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
 - b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
 - c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
 - d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla

dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,

e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1479),

f) instrumentami muzycznymi,

g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,

h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:

a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,

b) cmentarzyskami,

c) kurhanami,

d) reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

2. Ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Art. 7. Formami ochrony zabytków są:

1) wpis do rejestru zabytków;

1a) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;

2) uznanie za pomnik historii;

3) utworzenie parku kulturowego;

4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Art. 16.1. Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.

Art. 17.1. Na terenie parku kulturowego lub jego części mogą być ustanowione zakazy i ograniczenia dotyczące:

1) prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej;

2) zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych;

3) umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych

z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1;

3a) zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury;

4) składowania lub magazynowania odpadów.

2. W razie ograniczenia sposobu korzystania z nieruchomości na skutek ustanowienia zakazów i ograniczeń, o których mowa w ust. 1, stosuje się odpowiednio przepisy art. 131-134 ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r. - Prawo ochrony środowiska (tj. Dz. U. z 2008 r. Nr 25, poz. 150 z późn. zm.).

Art. 18.

1. Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, strategii rozwoju ponadlokalnego, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

2. W strategiach, analizach, planach i studiach, o których mowa w ust. 1, w szczególności:

- 1) uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
- 3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami.

Art. 19.

1. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się, w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
- 3) parków kulturowych.

1a. W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

1b. W uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności:

- 1) ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) ochronę zabytków nieruchomych, innych niż wymienione w pkt 1, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
- 3) wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych.

2. W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium i planie, o których mowa w ust. 1.

3. W studium i planie, o których mowa w ust. 1, ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Art. 20. Projekty i zmiany planu zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego podlegają uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Art. 21. Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy.

Art. 22.1. Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków.

2. Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.

3. Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.

4. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

5. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków Art. 89.

Organami ochrony zabytków są:

- 1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;

- 2) wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków.

Szczególnie ważną rolę *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* przypisuje właścicielowi lub posiadaczowi obiektu zabytkowego. Należy podkreślić, że dysponowanie zabytkiem powoduje - z jednej strony - obowiązki ciążące na właścicielu/użytkowniku, z drugiej jednak strony przysługują mu liczne prawa.

Art. 25.

1. Zagospodarowanie na cele użytkowe zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru wymaga posiadania przez jego właściciela lub posiadacza:

- 1) dokumentacji konserwatorskiej określającej stan zachowania zabytku nieruchomego i możliwości jego adaptacji, z uwzględnieniem historycznej funkcji i wartości tego zabytku;
- 2) uzgodnionego z wojewódzkim konserwatorem zabytków programu prac konserwatorskich przy zabytku nieruchomym, określającego zakres i sposób ich prowadzenia oraz wskazującego niezbędne do zastosowania materiały i technologie;
- 3) uzgodnionego z wojewódzkim konserwatorem zabytków programu zagospodarowania zabytku nieruchomego wraz z otoczeniem oraz dalszego korzystania z tego zabytku, z uwzględnieniem wyeksponowania jego wartości.

2. W celu spełnienia wymagań, o których mowa w ust. 1, wojewódzki konserwator zabytków jest obowiązany nieodpłatnie udostępnić do wglądu właścicielowi lub posiadaczowi zabytku nieruchomego posiadaną przez siebie dokumentację tego zabytku oraz umożliwić dokonywanie niezbędnych odpisów z tej dokumentacji.

Art. 26.

1. W umowie sprzedaży, zamiany, darowizny lub dzierżawy zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru, stanowiącego własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, przy określaniu sposobu korzystania z tego zabytku należy nałożyć, jeżeli stan zachowania zabytku tego wymaga, na nabywcę lub dzierżawcę obowiązek przeprowadzenia w określonym terminie niezbędnych prac konserwatorskich przy tym zabytku.

2. Przepis ust. 1 stosuje się odpowiednio do decyzji o oddaniu w trwały zarząd zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru.

Art. 27. Na wniosek właściciela lub posiadacza zabytku wojewódzki konserwator zabytków przedstawia, w formie pisemnej, zalecenia konserwatorskie, określające sposób korzystania z zabytku, jego zabezpieczenia i wykonania prac konserwatorskich, a także zakres dopuszczalnych zmian, które mogą być wprowadzone w tym zabytku. We wniosku należy wskazać zakres planowanych prac, ze wskazaniem zaplanowanych do zastosowania materiałów budowlanych i rozwiązań technicznych.

Art. 28.

1. Niezależnie od obowiązków wynikających z opieki nad zabytkami, określonych w Art. 5, właściciel lub posiadacz zabytku wpisanego do rejestru lub zabytku znajdującego się w wojewódzkiej ewidencji zabytków zawiadamia wojewódzkiego konserwatora zabytków o:

- 1) uszkodzeniu, zniszczeniu, zaginięciu lub kradzieży zabytku, niezwłocznie po powzięciu wiadomości o wystąpieniu zdarzenia;
- 2) zagrożeniu dla zabytku, niezwłocznie po powzięciu wiadomości o wystąpieniu zagrożenia;
- 3) zmianie miejsca przechowania zabytku ruchomego w terminie miesiąca od dnia nastąpienia tej zmiany;
- 4) zmianach dotyczących stanu prawnego zabytku, nie później niż w terminie miesiąca od dnia ich wystąpienia lub powzięcia o nich wiadomości.

2. O zdarzeniach, o których mowa w ust. 1, właściciel lub posiadacz zabytku wpisanego na Listę Skarbów Dziedzictwa zawiadamia ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego.

- **Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 713, 1378) Wykonywanie zadań w zakresie kultury i ochrony zabytków jest ustawowym zadaniem samorządów**

W art. 7 ust. 1, pkt 9 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym zostały określone zadania własne gminy:

Art. 7.1. Zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy:

9) kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

- **Inne akty prawne**

Uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami znajdują się także w innych obowiązujących ustawach, przede wszystkim w:

- ustawie z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 293, 471, 782, 1086, 1378),

W art. 1 Ustawy wymienia się czynniki i elementy uwzględniane podczas sporządzania studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, a także ustalenia lokalizacji inwestycji celu publicznego, w tym „wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej”.

Art. 9 Ustawy wskazuje na potrzebę sporządzania studium uwarunkowań i kierunków

zagospodarowania przestrzennego gminy w celu określenia polityki przestrzennej gminy. Rada gminy podejmuje uchwałę o przystąpieniu do studium.

Art. 10.1 Stwierdza, że dokument ten powinien zawierać uwarunkowania wynikające m. in. ze stanu dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej.

- ustawie z dnia 7 lipca 1994 r. - Prawo budowlane (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1333):

Art. 39

1. Prowadzenie robót budowlanych przy obiekcie budowlanym wpisanym do rejestru zabytków lub na obszarze wpisanym do rejestru zabytków wymaga, przed wydaniem decyzji o pozwoleniu na budowę, uzyskania pozwolenia na prowadzenie tych robót, wydanego przez właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków.
 2. Pozwolenie na rozbiórkę obiektu budowlanego wpisanego do rejestru zabytków może być wydane po uzyskaniu decyzji Generalnego Konserwatora Zabytków działającego w imieniu ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego o skreśleniu tego obiektu z rejestru zabytków.
 3. W stosunku do obiektów budowlanych oraz obszarów niewpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje właściwy organ w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.
 4. Wojewódzki konserwator zabytków jest obowiązany zająć stanowisko w sprawie wniosku o pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektów budowlanych, o których mowa w ust. 3, w terminie 30 dni od dnia jego doręczenia. Niezajęcie stanowiska w tym terminie uznaje się jako brak zastrzeżeń do przedstawionych we wniosku rozwiązań projektowych.
- ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 r. - Prawo ochrony środowiska (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1219, 1378, 1565) - w artykule 400a. pkt. 26 ustawy wskazuje się, że finansowanie ochrony środowiska i gospodarki wodnej obejmuje: „działania związane z utrzymaniem i zachowaniem parków oraz ogrodów, będących przedmiotem ochrony na podstawie przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami”;
 - ustawie z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 55, 471, 1378):
Art. 5, pkt 21 wprowadza definicję terenów zieleni, jako m.in. „(...) parki, zieleńce, promenady, bulwary (...) zabytkowe oraz cmentarze oraz zieleń towarzysząca drogom na terenie zabudowy, placom, zabytkowym fortyfikacjom, budynkom, składowiskom, lotniskom, dworcom kolejowym oraz obiektom przemysłowym; ”.
 - Art. 83a. 1. Zezwolenie na usunięcie drzewa lub krzewu z terenu nieruchomości wydaje wójt, burmistrz albo prezydent miasta, a w przypadku gdy zezwolenie dotyczy usunięcia drzewa lub

krzewu z terenu nieruchomości lub jej części wpisanej do rejestru zabytków – wojewódzki konserwator zabytków.

Art. 86. 1. Nie nalicza się opłat za usunięcie: 1) drzew lub krzewów, na których usunięcie nie jest wymagane zezwolenie; 1a) drzew lub krzewów, jeżeli usunięcie jest związane z odnową i pielęgnacją drzew rosnących na terenie nieruchomości lub jej części wpisanej do rejestru zabytków;

- ustawie z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz. U. z 2020 r. poz. 1990):

W rozumieniu Ustawy „*opieka nad nieruchomościami stanowiącymi zabytki w rozumieniu przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*” jest jednym z wymienionych w art. 6 celów publicznych.

Sprzedaż, zamiana, darowizna lub oddanie w użytkowanie wieczyste nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków, stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, a także wnoszenie tych nieruchomości jako wkładów niepieniężnych (aportów) do spółek, wymaga pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków. Natomiast sprzedaż, zamiana, darowizna lub dzierżawa nieruchomości stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, będących cmentarzami ujętymi w wojewódzkiej ewidencji zabytków, a także wnoszenie tych nieruchomości jako wkładów niepieniężnych (aportów) do spółek wymagają pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków (Art. 13, ust. 4, 5).

Oddanie w użytkowanie wieczyste nieruchomości gruntowej, na której zlokalizowane są obiekty wpisane do rejestru zabytków może wiązać się z wprowadzeniem przy określaniu sposobu korzystania nabywcy z tej nieruchomości obowiązku odbudowy lub remontu położonych na niej zabytkowych obiektów budowlanych, w terminie określonym w umowie (art. 29, ust. 2). Podobnie rzecz się ma w przypadku ustanowienia trwałego zarządu nieruchomości (art. 45, ust. 2a). Zgodnie z Ustawą trwali zarządcy mogą uzyskać obniżkę o 50% ceny nieruchomości (będącej zabytkiem rejestrowym) lub jej części oraz tożsamą obniżkę opłat. Bonifikata ta może jednocześnie ulegać zmianie.

W przypadku sprzedaży (bądź prawa użytkowania wieczystego) nieruchomości wpisanej w rejestr zabytków prawo pierwokupu przysługuje gminie (art. 109, ust. 1, pkt 4).

• ustawie z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 194):

Ustawa precyzuje, że działalność kulturalna polega na upowszechnianiu i ochronie kultury (art. 1 ust. 1). Mecenat nad działalnością kulturalną sprawują też jednostki samorządu terytorialnego (art. 1 ust. 4), które organizują działalność kulturalną, tworząc samorządowe instytucje kultury, dla których prowadzenie takiej działalności jest podstawowym celem statutowym. Prowadzenie działalności kulturalnej jest zadaniem własnym jednostek samorządu terytorialnego o charakterze

obowiązkowym (art. 9 ust. 1, 2). Instytucje kultury, a zwłaszcza muzea, jednostki organizacyjne mające na celu opiekę nad zabytkami, ośrodki badań i dokumentacji, biura wystaw artystycznych, galerie i centra sztuki, Filmoteka Narodowa, biblioteki, domy i ośrodki kultury, świetlice i kluby, ogniska artystyczne, domy pracy twórczej - prowadzą w szczególności działalność w zakresie upowszechniania kultury. Do podstawowych zadań tych instytucji należy między innymi sprawowanie opieki nad zabytkami.

- ustawie z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1057):

Do strefy zadań organizacje pożytku publicznego (Fundacje i Stowarzyszenia) można zaliczyć działalność na rzecz kultury, sztuki, ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego (art.4, ust.1, pkt 16), które dookreślone są statucie organizacji. Na rzecz działalności statutowej organizacje takie mogą uzyskać zlecenie na realizację zadania publicznego w drodze otwartego konkursu ofert od ministerstw, jednostek samorządu terytorialnego, etc. związanego w interesującym nas przypadku z ochroną i opieką nad zabytkami, rozumianą zarówno jako dbanie o fizyczny stan zachowania obiektów, jak też ich promocję, popularyzację i działalność edukacyjno–społeczną, opartą o regionalne i ponadregionalne dziedzictwo kulturowe. Szczegółowy wykaz organizowanych konkursów, na podstawie których organizacje pozarządowe mogą uzyskać dotacje na wskazane cele znajduje się w ostatnim rozdziale niniejszego programu.

Pozostałe akty prawne:

- ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 902),
- ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1479).
- ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 164).

4. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

Gminny program opieki nad zabytkami Gminy Orla jest koincydencyjny ze strategicznymi celami państwa oraz dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami.

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

- **Tezy do Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami**, opracowane przez zespół Rady Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury pod przewodnictwem prof. dr hab. Bogumiły Rouby, są niezwykle ważnym dokumentem, związanym z ochroną zabytków

w Polsce. W dokumencie zapisano między innymi: „Ochrona i konserwacja zabytków jest istotnym elementem polityki kulturalnej Państwa, są one bowiem nie tylko śladem przeszłości, ale także cennym składnikiem kultury współczesnej, przyczyniającym się do kształtowania przyjaznego człowiekowi środowiska jego życia. (...) Ich zachowanie, ochrona i konserwacja jest działaniem ważnym w interesie publicznym ze względu na znaczenie zabytków w procesie edukacji, humanizacji społeczeństwa, jego kulturowej identyfikacji, wreszcie także znaczenie dla sfery ekonomii i gospodarki”.

W opracowaniu zostały zawarte cele i zadania dla Programu Krajowego. Stwierdzono, że „celem Programu jest wzmocnienie ochrony i opieki nad tą istotną częścią dziedzictwa kulturowego oraz poprawa stanu zabytków w Polsce”. Za istotne, uznano przypomnienie podstawowych zasad konserwatorskich porządkujących sferę ochrony zabytków, które dotyczą konserwatorów, pracowników urzędów, restauratorów dzieł sztuki, architektów, urbanistów, pracowników budowlanych, archeologów, badaczy, właścicieli i użytkowników, w tym duchownych.

Podstawowe zasady konserwatorskie:

- ✓ Zasada *primum non nocere* (z łac. - po pierwsze nie szkodzić);
- ✓ Zasada maksymalnego poszanowania oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości (materialnych i niematerialnych);
- ✓ Zasada minimalnej niezbędnej ingerencji;
- ✓ Zasada, zgodnie z którą usuwać należy to (i tylko to), co na oryginał działa niszcząco;
- ✓ Zasada czytelności i odróżnialności ingerencji;
- ✓ Zasada odwracalności metod i materiałów;
- ✓ Zasada wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie.

W dokumencie do opracowania krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami wyznaczone zostały następujące założenia w zakresie:

- ✓ Uwarunkowań dotyczących ochrony i opieki nad zabytkami: określenie stanu zabytków: nieruchomych, ruchomych i archeologicznych oraz stanu zabytków techniki, pomników historii i obiektów wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego UNESCO. Dodatkowo ocena stanu służb związanych z ochroną i opieką nad zabytkami i stan uregulowań finansowych, organizacyjnych i prawnych.
- ✓ Działań o charakterze systemowym: powiązanie ochrony zabytków z polityką ekologiczną, ochrony przyrody, architektoniczną i przestrzenną, celną i polityką bezpieczeństwa państwa; przygotowanie strategii i głównych założeń ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce i wprowadzenie jej do polityk sektorowych.
- ✓ Systemu finansowania: stworzenie sprawnego systemu finansowania ochrony i opieki konserwatorskiej.

- ✓ Dokumentowania, monitorowania i standaryzacji metod działania: co oznacza ujednoczenie metod działań profilaktycznych, konserwatorskich, restauratorskich i ochronnych.
- ✓ Kształcenia i edukacji: kształcenie profilaktyczne, podyplomowe i system uznawalności wykształcenia, edukacja społeczeństwa, edukacja właścicieli i użytkowników.
- ✓ Współpracy międzynarodowej: współpraca z instytucjami i organizacjami, współpraca w obszarze Europy Środkowej.

• **Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004–2013 i Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020** (dokument wdrożeniowy: Narodowy Program Kultury „Ochrona Zabytków i Dziedzictwa Kulturowego na lata 2004-2013”) są, w świetle problemów jakie stoją aktualnie przed Polską, dokumentami umożliwiającymi realizację długofalowej polityki gospodarczej Polski, a tym samym Narodowego Planu Rozwoju poprzez osiągnięcie wysokiego i stabilnego tempa wzrostu gospodarczego. Osiągnięcie takiego wzrostu jest możliwe tylko przy prawidłowym wykorzystaniu potencjału kultury. Kultura stanowi zasadniczy element przygotowania do życia w społeczeństwie - kreuje postawy społeczne, normy oraz estetyczne, moralne i etyczne wartości. Wysokie kompetencje w zakresie rozumienia wytworów kultury, ich oceny, odczytywania kodów socjokulturowych, to także filar społeczeństwa tolerancyjnego, rozumiejącego kulturę własną i kulturę innych. Kompetencje kulturalne w dużej mierze znacząco wpływają również na zdolności gospodarowania, zdobywania wiedzy, współpracy, tworzenia innowacyjnych rozwiązań. Inwestycje podejmowane w obszarze kultury poza niewymiernymi, społecznymi korzyściami mają również swój czysto ekonomiczny wymiar. Uznaje się, iż każda złotówka zainwestowana w sferę prawidłowo zarządzanej kultury, w skali kraju, daje zwrot w postaci kilku złotych. Tym samym inwestycje w rozwój infrastruktury w zakresie kultury pełnić mogą, jak wszystkie inne wydatki publiczne funkcje mnożników rozwoju. Ważne jest również wzrastające zainteresowanie turystyką kulturalną i rozwój nowych technologii w kulturze. Kultura wraz z przemysłami kultury staje się sektorem generującym dochody, nowe miejsca pracy, a także czynnikiem zwiększającym atrakcyjność lokalizacyjną regionów dla inwestorów i mieszkańców. Kultura wreszcie, w nowej zjednoczonej Europie to źródło naszej tożsamości oraz jeden z najlepszych sposobów promocji kraju i budowy jego konkurencyjnej przewagi.

Rola kultury w rozwoju jest wielowątkowa. Z jednej strony to wartość sama w sobie, z drugiej baza dla budowy społeczeństwa wiedzy, z trzeciej wraz z przemysłami kultury to jeden z najdynamiczniej rozwijających się sektorów gospodarki. Takie spojrzenie na znaczenie kultury w rozwoju oparte o przygotowany przez urząd obsługujący Ministra Kultury dokument Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004-2013 było przyczyną wpisania kultury do Wstępnego Projektu Narodowego Planu Rozwoju na lata 2007-2013, przyjętego przez Rząd RP 20 stycznia

2005 roku.

Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004-2013 została przyjęta przez Rząd RP 21 września 2004 r. Przesłanką dla przygotowania strategii było przeświadczenie, że także w kulturze nadszedł czas na przejście od zarządzania operacyjnego do zarządzania strategicznego opartego na długookresowej wizji rozwoju. Zakres Strategii został podporządkowany głównie regionom, jako podstawowym jednostkom podziału terytorialnego. Koncentracja działań w regionach wynika z przyjętej polityki państwa w tym zakresie, jak również ogólnych tendencji europejskich postrzegających regiony jako najbardziej efektywne, docelowe miejsca oddziaływania wdrażanych polityk i programów.

Dla sformułowania Narodowej Strategii Rozwoju Kultury przeprowadzona została wnikliwa diagnoza prawna, ekonomiczna, instytucjonalna i organizacyjna sfery kultury. Diagnoza ta po pierwsze pozwoliła określić w kategoriach ekonomicznych rolę kultury w rozwoju gospodarczym Polski - wskazała, że sektor kultury i jej przemysłów generuje prawie 4,5% PKB. Po drugie dowiodła, że wydatki na kulturę w Polsce należą do najniższych w Europie (średnio 24 euro na mieszkańca, podczas gdy w Dani 216 euro, we Francji 191 euro, w Estonii 34 euro). Po trzecie diagnoza pokazała, że występują duże dysproporcje w dostępie do kultury w przekroju regionalnym, a także pomiędzy miastami a obszarami wiejskimi. Diagnoza wreszcie wskazała duży niedowład ekonomiczny i organizacyjny w wielu obszarach kultury wyznaczając te dziedziny, które wymagają bardziej niż inne podjęcia żmudnych działań. Na tej podstawie, biorąc pod uwagę możliwości finansowe budżetu państwa oraz fundusze UE dostępne dla Polski, wyodrębniono pięć strategicznych obszarów kultury, dla których sformułowano Narodowe Programy Kultury, będące podstawowymi narzędziami wdrażania strategii. Są to NPK Ochrona Zabytków i Dziedzictwa Narodowego, NPK Rozwój Szkolnictwa Artystycznego i Promocja Twórczości MEASTRIA, NPK Rozwój instytucji artystycznych, NPK Promocja czytelnictwa i rozwój sektora książki oraz NPK Wspieranie sztuki współczesnej ZNAKI CZASU. Dla każdego programu określono cel strategiczny, instrumenty realizacji, plan finansowy oraz wyznaczono instytucje odpowiedzialne za ich zarządzanie.

Metodologia dokumentów strategicznych wchodzących w skład NPR na lata 2007-2013 zobowiązała Ministra Kultury do wydłużenia horyzontu czasowego strategii do 2020 roku. Ten dokument, bazując na przyjętej przez Radę Ministrów 21 września Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2013, rozszerza jej zakres do roku 2020. Prace nad rozszerzeniem Strategii o działania do 2020 r. przeprowadzone zostały w ramach umowy Ministra Kultury z Towarzystwem Organizacji i Kierownictwa, a przygotowane zostały przez Akademię Ekonomiczną w Krakowie. Prace były także skoordynowane z działaniem Ministerstwa Kultury w ramach Międzyresortowego Zespołu ds. NPR na lata 2007-2013 i opierały się na kilku zasadniczych obszarach:

- aktualizacja diagnozy zawartej w NSRK na lata 2004-2013,
- rozszerzenie celów Strategii o cele zawarte w projekcie NPR na lata 2007-2013,
- opracowanie systemu realizacyjnego Strategii,
- opracowanie systemu wdrażania i monitoringu Strategii.

Zaproponowana w dokumencie perspektywa sytuuje kulturę i jej rozwój w ścisłym powiązaniu z rozwojem ekonomicznym, zarazem tworzy podstawy do traktowania kultury nie tylko jako odbiorcy efektów wzrostu gospodarczego, ale właśnie jako stymulatora rozwoju, min. poprzez rosnący udział sektora kultury w PKB.

Misją strategii jest: ***Zrównoważony rozwój kultury jako najwyższej wartości przenoszonej ponad pokoleniami, określającej całokształt historycznego i cywilizacyjnego dorobku Polski, wartości warunkującej tożsamość narodową i zapewniającej ciągłość tradycji i rozwój regionów.***

W świetle zdiagnozowanych nowych obszarów interwencji, przyjętych we wstępnym projekcie NPR na lata 2007-2013, cele Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020 objęły:

- ✓ Cel strategiczny/nadrzędny – zrównoważenie rozwoju kultury w regionach;
- ✓ Cele cząstkowe/uzupełniające:
 1. Wzrost efektywności zarządzania sferą kultury.
 2. Zmniejszenie dysproporcji regionalnych w rozwoju i dostępie do kultury.
 3. Wzrost udziału kultury w PKB.
 4. Zachowanie dziedzictwa kulturowego i aktywna ochrona zabytków.
 5. Modernizacja i rozbudowa infrastruktury kultury.
 6. Wzrost uczestnictwa w kulturze.
 7. Rozwój szkół artystycznych i zwiększenie liczby godzin edukacji kulturalnej w programach szkolnych.
 8. Efektywna promocja twórczości.
 9. Promocja polskiej kultury za granicą.
 10. Ochrona własności intelektualnej i walka z piractwem.
 11. Wprowadzenie innowacyjnych rozwiązań w systemie organizacji działalności kulturalnej i w systemie upowszechniania kultury.
 12. Rozwój przemysłów kultury (kinematografia, media, design, wydawnictwa, fonografia).
- **Koncepcja zagospodarowania przestrzennego kraju 2030**, przyjęta została uchwałą nr 239 Rady Ministrów dnia 13 grudnia 2011 r.

Jest to najważniejszy dokument dotyczący ładu przestrzennego Polski. Jego celem strategicznym jest efektywne wykorzystanie przestrzeni kraju i jej zróżnicowanych potencjałów

rozwojowych do osiągnięcia: konkurencyjności, zwiększenia zatrudnienia i większej sprawności państwa oraz spójności społecznej, gospodarczej i przestrzennej w długim okresie. Koncepcja ta kładzie szczególny nacisk na budowanie i utrzymywanie ładu przestrzennego, ponieważ decyduje on o warunkach życia obywateli, funkcjonowaniu gospodarki i pozwala wykorzystywać szanse rozwojowe. Koncepcja formułuje także zasady i działania służące zapobieganiu konfliktom w gospodarowaniu przestrzenią i zapewnieniu bezpieczeństwa, w tym powodziowego. W znacznie większym stopniu niż dotychczas uwzględnia problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego w systemie kształtowania prawidłowej polityki przestrzennej.

Jako cele polityki przestrzennej w aspekcie ochrony zabytków wskazano:

- ograniczenie presji urbanizacyjnej na obszary dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, poprzez rozwój narzędzi wspierania finansowego ochrony przyrody i krajobrazu,
- wprowadzenie systemu standardów zabudowy i zagospodarowania terenu na terenach o niższym reżimie ochronnym,
- wprowadzenie narzędzi kompensacji utraconych korzyści ekonomicznych na terenach o wysokich restrykcjach konserwatorskich;
- wspieranie rewitalizacji zdegradowanych przestrzeni: starych dzielnic mieszkaniowych, obiektów przemysłowych, pokoleniowych, opuszczonych wsi przez przyjęcie regulacji z zakresu rewitalizacji obszarów miejskich i starych zasobów mieszkaniowych.

• **Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019–2022**

został wprowadzony Uchwałą Nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r. (Dz.Urz. RP z dnia 11 września 2019 r. poz. 808).

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019-2022, ma na celu realizację przepisu art. 84 w związku z art. 86 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Program jest głównym dokumentem strategicznym określającym cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a także środki służące do realizacji wyznaczonych celów.

Stosownie do ww. programu, strzeżenie dziedzictwa narodowego stanowi jedno z podstawowych zadań Rzeczypospolitej Polskiej, zdefiniowanych w art. 5 Konstytucji, obok ochrony niepodległości i nienaruszalności terytorialnej, zapewnienia wolności i praw człowieka i obywatela, bezpieczeństwa obywateli oraz ochrony środowiska. Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami, jako jeden z najważniejszych elementów tego dziedzictwa, realizowane są przez Rząd Rzeczypospolitej Polskiej w powiązaniu z kontekstem polityki gospodarczo-społecznej, ale stanowią również cel sam w sobie, którego wartość wykracza poza kategorie czysto ekonomiczne.

Biorąc pod uwagę wnioski płynące z realizacji i ewaluacji Programu 2014-2017, a także

zmianę systemu ochrony zabytków wprowadzoną ustawą z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz niektórych innych ustaw, został sformułowany cel główny Programu 2019-2022:

„Stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami”, który realizowany będzie przez trzy cele szczegółowe, podzielone na kierunki działania, tj.:

Cel główny <i>Programu 2019-2022</i>		
Stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami		
Cel szczegółowy 1	Cel szczegółowy 2	Cel szczegółowy 3
<i>Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego</i>	<i>Wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami</i>	<i>Budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego</i>
Kierunki działania	Kierunki działania	Kierunki działania
1. Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym. 2. Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie centralnym.	1. Merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami. 2. Podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego.	1. Upowszechnianie wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego i jego wartości. 2. Tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami.

Ze względu na duże zastosowanie celu szczegółowego 1. w odniesieniu do jednostki samorządu terytorialnego został on zrelacjonowany szerzej poniżej.

- **Cel szczegółowy 1: Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego**
Kierunek działania 1.1: Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym

Lp.	Zadanie
1.	Szkolenia dla jednostek samorządu terytorialnego w zakresie zarządzania dziedzictwem kulturowym, w tym pracowników merytorycznych, z uwzględnieniem zagadnień z zakresu planowania przestrzennego i dostępności dla osób z niepełnosprawnościami.
2.	Budowanie zasobu wiedzy o ochronie dziedzictwa kulturowego na poziomie lokalnym, regionalnym i centralnym.
3.	Merytoryczne wsparcie procesu planowania i rewitalizacji w gminach.
4.	Konkurs Generalnego Konserwatora Zabytków nagradzający gminy za modelowe wdrażanie programów opieki nad zabytkami.

1.1.1. W ramach realizacji zadania: Szkolenia dla jednostek samorządu terytorialnego w zakresie zarządzania dziedzictwem kulturowym, w tym pracowników merytorycznych, z uwzględnieniem zagadnień z zakresu planowania przestrzennego i dostępności dla osób z niepełnosprawnościami planuje się, oprócz aktualizacji materiałów szkoleniowych wypracowanych w ramach realizacji Programu 2014-2017, w tym podręcznika stosowanego w szkoleniach z zarządzania dziedzictwem dla gmin „Dziedzictwo obok mnie - poradnik zarządzania dziedzictwem w gminach”, przygotowanie dodatkowych materiałów informacyjnych dla samorządów. Kolejnym działaniem będzie organizacja szkoleń z zarządzania dziedzictwem, na które zapraszani będą przedstawiciele władz samorządowych. Ostatnim przewidzianym działaniem będą przeprowadzone w 2022 r. badania ewaluacyjne, sprawdzające wpływ szkoleń na lokalne podejmowanie działań związanych z zarządzaniem dziedzictwem przez władze gmin i lokalnych liderów.

1.1.2. Zadanie: *Budowanie zasobu wiedzy o ochronie dziedzictwa kulturowego na poziomie lokalnym, regionalnym i centralnym* realizowane będzie przez rozbudowę portalu internetowego <http://samorząd.nid.pl>, którego celem jest dostarczenie samorządom gminnym fachowej wiedzy i informacji na temat dziedzictwa, jego ochrony oraz możliwości jego wykorzystania dla dobra gminy z uwzględnieniem problematyki dostępności dziedzictwa dla osób z niepełnosprawnościami.

1.1.3. Zadanie: *Merytoryczne wsparcie procesu planowania i rewitalizacji w gminach* będzie realizowane w ramach czterech kierunków interwencji. W ramach pierwszego kierunku interwencji planuje się stworzenie w wybranych Oddziałach Terenowych Narodowego Instytutu Dziedzictwa centrów kompetencji ds. uwzględniania dziedzictwa kulturowego w procesach rewitalizacyjnych. Drugim kierunkiem interwencji będzie pilotaż szkoleń przedstawicieli wybranych gmin prowadzących lub planujących rewitalizację zasobu dziedzictwa kulturowego. Trzecim kierunkiem interwencji będzie wsparcie gmin tworzących lub aktualizujących gminne programy rewitalizacji lub zmieniających podstawę prawną prowadzonej rewitalizacji z lokalnych programów rozwoju na gminne programy rewitalizacji przez wspólne przeprowadzenie procesu identyfikacji dziedzictwa, szacowanie jego wartości i wskazanie właściwych sposobów jego ochrony i zagospodarowania w procesach rewitalizacyjnych. Czwartym kierunkiem interwencji będzie konkurs „Twój dom - dialog z tradycją”, z myślą o wsparciu procesów harmonijnego rozwoju i poprawy krajobrazu kulturowego. Celem konkursu będzie znalezienie i popularyzacja nowych wzorców zabudowy jednorodzinnej będących kontynuacją i nawiązaniem do form tradycyjnego budownictwa. Projekt konkursowy ma być przygotowany dla co najmniej trzech województw.

1.1.4. W ramach zadania: *Konkurs Generalnego Konserwatora Zabytków nagradzający gminy za modelowe wdrożenie programu opieki nad zabytkami* planuje się opracowanie założeń, a następnie coroczną organizację konkursu skierowanego do samorządów gminnych. Celem jest promocja i upowszechnianie najlepszych wzorców, przede wszystkim w zakresie opracowywania i wdrażania gminnych programów opieki nad zabytkami, rozumianych jako dokumenty strategiczne w kontekście ochrony i zarządzania dziedzictwem i krajobrazem kulturowym oraz kształtowania ładu przestrzennego przez samorząd lokalny.

4.2. Relacje programu opieki nad zabytkami Gminy Orla w dokumentach wykonanych na poziomie województwa i powiatu

- **Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podlaskiego**

Gminny Program Opieki nad Zabytkami zgodny jest z wyznaczonymi w Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podlaskiego (uchwalonym przez Sejmik Województwa Podlaskiego Uchwałą Nr XXXVI/330/17 Sejmiku Województwa Podlaskiego z dnia 22 maja 2017 r.) celami polityki przestrzennej, zasadami i kierunkami ich realizacji oraz przyjętymi w planie kierunkami działań polityki przestrzennej w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego. W tym zwłaszcza z celem strategicznym–*„Zrównoważone zagospodarowanie przestrzeni województwa podlaskiego sprzyjające rozwojowi społeczno-gospodarczemu, spójności społecznej i terytorialnej, konkurencyjności, sprawności funkcjonowania oraz wykorzystaniu potencjału przyrodniczego, kulturowego i położenia przygranicznego”* oraz 4. Celem cząstkowym, tj.:

„Osiągnięcia i utrzymania wysokiej jakości środowiska przyrodniczego województwa, w tym sieci ekologicznej i walorów dziedzictwa kulturowego i krajobrazowych oraz racjonalne użytkowanie ich zasobów” – realizowanym poprzez:

- b) zwiększanie obszarów chronionych sieci ekologicznej transgranicznych przyrodniczych i krajobrazowych województwa,
- c) przeciwdziałanie fragmentacji przestrzeni przyrodniczej,
- d) wzmocnienie potencjału edukacyjnego i turystycznego,
- e) racjonalne gospodarowanie wodami i lasami,
- f) ochronę powierzchni ziemi, obszarów występowania złóż kopalin, powietrza atmosferycznego przed zanieczyszczeniami oraz przed hałasem,
- g) ochronę i racjonalne zagospodarowanie dziedzictwa kulturowego.

W sferze kulturowej obejmującej system ochrony dziedzictwa kulturowego przyjęto zasady kompleksowości działań ochronnych i rewaloryzacyjnych, łączenia ochrony środowiska

kulturowego z ochroną środowiska przyrodniczego oraz promowania regionalnych walorów dziedzictwa kulturowego.

Podstawowe cele polityki przestrzennej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego, zapisane w planie zagospodarowania przestrzennego województwa podlaskiego dotyczą:

- zachowania dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń poprzez ochronę i rewitalizację istniejących zasobów, ze szczególnym uwzględnieniem ochrony tożsamości kulturowej regionu przed zagrożeniem jej wytracenia w konfrontacji z europejskim uniwersalnym modelem życia w sferze kultury materialnej i jej unikalnej specyfiki etnicznej i religijnej;
- uwzględnienia potrzeb współczesnego społeczeństwa w procesie ochrony i kształtowania zasobów dziedzictwa kulturowego,
- harmonijnego współistnienia zasobów dziedzictwa kulturowego z zasobami środowiska przyrodniczego - jako filarów rozwoju turystyki krajowej i międzynarodowej,
- tworzenia warunków kompleksowej ochrony obszarów o walorach zabytkowych i kulturowych, takich jak: strefy ochrony konserwatorskiej, parki kulturowe, rezerwaty kulturowe i obszary krajobrazu historyczno - kulturowo - przyrodniczego,
- priorytetu ochrony walorów dziedzictwa kulturowego o randze międzynarodowej i krajowej,
- wykorzystania unikalnych zasobów dziedzictwa kulturowego do krajowej i międzynarodowej promocji województwa.

W dokumentach polityki przestrzennej gmin oraz planach miejscowych – stosownie do specyfiki obszaru w *Planie* rekomenduje się uwzględnianie min. następujących zasad:

- a) dostosowywania ilości, rozmieszczenia i sposobu zagospodarowywania terenów infrastruktury turystycznej i wypoczynkowej w obszarach: sieci ekologicznych, ochrony wód podziemnych, obrzeży wód powierzchniowych, zagrożenia powodziowego oraz ochrony dziedzictwa kulturowego i krajobrazów kulturowych, do wymogów obowiązujących dla nich ustawowych dokumentów ochronny prawnej,
- b) dostosowywania zabudowy i zagospodarowania terenów infrastruktury turystycznej oraz wypoczynkowej do ekofizjograficznej chłonności i pojemności rekreacyjnej środowiska przyrodniczego,
- c) koncentracji infrastruktury turystycznej i wypoczynkowej w małych miastach oraz wsiach, w bezpośrednim sąsiedztwie ich zabudowy, oraz przeciwdziałania rozpraszaniu zabudowy, zwłaszcza letniskowej,
- d) wzmocnienie potencjału edukacyjnego i turystycznego opartego na walorach ekologicznych i kulturowych.

Powyższy *Plan* podaje konkretne zasady dotyczące dziedzictwa kulturowego, w tym min.:

✓ **Zasady ochrony i tworzenia nowych wartości kulturowych:**

- a) kształtowanie krajobrazu historyczno-kulturowo-przyrodniczego regionu poprzez ochronę unikatowych lub specyficznych walorów krajobrazowych jednostek osadniczych i ich otoczenia,
- b) kształtowanie form architektonicznych i gabarytów nowej zabudowy zharmonizowanych z walorami kulturowymi istniejącej,
- c) stosowanie materiałów, wystroju i kolorystyki obiektów budowlanych oraz zagospodarowania ich otoczenia, nawiązujących do tradycji lokalnych.

✓ **Zasady ochrony i rewaloryzacji obszarów zabytkowych:**

- a) zachowanie historycznych założeń urbanistycznych, a w szczególności: rozplanowania przestrzeni publicznych (np. ulic, placów, skwerów itp.), osi kompozycyjnych i widokowych, rozmieszczenia dominant, gabarytów i sposobów zabudowy oraz form architektonicznych,
- b) zapewnianie ekspozycji całych zespołów zabudowy i najwartościowszych jej elementów,
- c) twórcze kontynuowanie tradycji konstrukcyjnych, materiałowych, wystroju i kolorystyki obiektów oraz zagospodarowania ich otoczenia,
- d) lokalizowanie funkcji użytkowych niekolizyjnych z historycznymi funkcjami obszarów, zapewniających podstawy ekonomiczne utrzymania dobrego stanu technicznego zabudowy i zagospodarowania oraz atrakcyjność turystyczną,
- e) eliminowanie funkcji użytkowych i obiektów kolizyjnych pod względem sanitarnym i estetycznym z walorami kulturowymi obszarów zabytkowych,
- f) harmonijne wkomponowywanie nowej zabudowy w historyczną panoramę jednostek osadniczych,
- g) poprawianie dostępności komunikacyjnej i systemów parkowania pojazdów oraz eliminacja uciążliwości ruchu drogowego, zwłaszcza tranzytowego towarowego;
- h) poprawianie warunków ochrony przeciwpożarowej,
- i) poprawianie standardu cywilizacyjnego zabudowy w zakresie wyposażenia w systemy kanalizacyjne i niskoemisyjne systemy energetyczne.

✓ **Zasady ochrony i utrzymania dobrego stanu technicznego obiektów zabytkowych**

z priorytetem obiektów o randze krajowej i regionalnej, w tym:

- a) zapewnienie funkcji użytkowych stosownych do lokalizacji i form architektonicznych obiektów gwarantujących ich utrzymanie w dobrym stanie technicznym i racjonalne wykorzystanie dla potrzeb społecznych,

b) obowiązek uzgadniania z Podlaskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu oraz uzyskania pozwoleń dla projektów budowlanych dotyczących rewaloryzacji i modernizacji obiektów zabytkowych i ich otoczenia.

✓ **Zasady ochrony przed dewastacją obiektów archeologicznych** i określenie warunków ich udostępnienia zwiedzającym oraz sposobów postępowania w przypadkach natrafienia na przedmioty mogące stanowić zabytki archeologiczne w trakcie prowadzenia robót ziemnych, w tym:

- a) zapewnienie sposobu zagospodarowania i eksponowania terenu stanowiska archeologicznego zabezpieczającego go przed dewastacją i degradacją,
- b) obowiązek zawiadamiania stosownych służb archeologicznych o każdorazowym natrafieniu na przedmioty mogące być zabytkami archeologicznymi w trakcie prowadzenia robót ziemnych i przerwania ich do czasu przebadania stanowiska,
- c) ustalanie dokładnej lokalizacji zabytków archeologicznych w planach miejscowych, w tym typu stanowiska archeologicznego i jego zasięgu oraz zasad i sposobów dopuszczalnego zagospodarowania,
- d) wskazanie zabytków archeologicznych do bezwzględneho zachowania, tj. z bezwzględnym zakazem prowadzenia prac budowlanych, oraz zabytków archeologicznych, dla których dopuszcza się inne zagospodarowanie terenu po przeprowadzeniu badań archeologicznych.

✓ **Zasady tworzenia wartości kulturowych** w nowych i rewaloryzowanych zespołach zabudowy, w szczególności poprzez:

- a) kształtowanie przestrzeni publicznych o zindywidualizowanych formach urbanistycznych, w tym: ulic, placów, pasaży i ciągów pieszych, skwerów, zieleni parkowej i sportowo-rekreacyjnej,
- b) interesujące formy architektoniczne aranżacji otoczenia przestrzeni publicznych,
- c) wykorzystanie w kompozycjach urbanistycznych szczególnych cech środowiska przyrodniczego stosownie do jego predyspozycji, dla potrzeb terenów sportowo-rekreacyjnych i turystycznych, a konfiguracji terenów dla kształtowania sposobu ich zagospodarowania i zabudowy,
- d) rozmieszczanie akcentów i dominant przestrzennych, twórczo kontynuujących istniejące założenia urbanistyczne,

- e) stosowanie zindywidualizowanych form architektonicznych poszczególnych obiektów lub ich grup, z zachowaniem harmonijnych gabarytów całościowych zespołów i sylwety przestrzennej jednostek osadniczych,
- f) harmonizowania gabarytów zabudowy plombowej z gabarytami otaczającej (z wyjątkiem dominant przestrzennych i akcentów urbanistycznych wynikających z całościowych koncepcji urbanistycznych).

- **Strategia Rozwoju Województwa Podlaskiego do 2020 roku**

Założenia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami odwołują się do treści przyjętych w Strategii Rozwoju Województwa Podlaskiego do 2020 roku (uchwalonej przez Sejmik Województwa Podlaskiego uchwałą nr XXXI/374/13 z dnia 9 września 2013 r.).

Priorytet II. Infrastruktura społeczna, w działaniu 2 (Rozwój kultury i ochrona dziedzictwa kulturowego) zakłada:

- 1) Podwyższenie standardów bazy materialnej instytucji kultury oraz jej modernizacja i rozbudowa stosowna do potrzeb, tworzenie ośrodków i centrów kultury, multikin oraz instytucji służących rozwojowi kultur mniejszości narodowych,
- 2) Wspieranie realizacji Europejskiego Centrum Muzyki i Sztuki - Opery Podlaskiej w Białymstoku,
- 3) Tworzenie innych nowych instytucji kultury, szczególnie w siedzibach powiatów, z wykorzystaniem w pierwszej kolejności obiektów zabytkowych przydatnych do tej funkcji,
- 4) Wspieranie imprez kulturalnych o zasięgu krajowym i regionalnym oraz dbałość o powstanie nowych (w miarę potrzeb o zasięgu rozszerzonym poza granice kraju),
- 5) Inspirowanie i wspieranie rozwoju kultury ludowej i amatorskiej, w tym folkloru rękodzieła ludowego, twórczości profesjonalnej oraz amatorskiego ruchu artystycznego, z uwzględnieniem specyficznego w województwie podlaskim zróżnicowania etnicznego, narodowościowego i religijnego, a także ich promocji w kraju i za granicą,
- 6) Wspieranie rozwoju czytelnictwa m.in. poprzez rozszerzenie oferty usług opartych na nowych technologiach informacyjnych oraz ochrona książki,
- 7) Prowadzenie wielostronnej edukacji kulturalnej dzieci i młodzieży ze szczególnym uwzględnieniem edukacji regionalnej,
- 8) Ochronę i utrzymanie dobrego stanu technicznego i historycznych form obiektów zabytkowych, i w szczególności wykorzystanie obiektów zabytkowych, do nowych funkcji, zwłaszcza, na potrzeby, turystyki i działalności kulturalnej,
- 9) Zachowanie tożsamości krajobrazu kulturowego i utrzymanie ciągłości] rozwoju, przestrzennego, historycznych, zespołów osadniczych,

- 10) Identyfikację i promocję produktów tradycyjnych województwa podlaskiego, z wykorzystaniem Listy Produktów Tradycyjnych,
- 11) Wspieranie społeczności lokalnych w zachowaniu tradycyjnej, wiejskiej, zabudowy, zwłaszcza, na terenach o dużym potencjale turystycznym,
- 12) Dbalność o tradycje narodowe i kulturowe.

Dodatkowo, w Strategii Rozwoju Województwa Podlaskiego podkreślono fakt posiadania przez województwo znacznego dziedzictwa historyczno-kulturowego, co nakłada na wiele podmiotów, w tym zwłaszcza na samorząd, obowiązek jego ochrony. Odbывается się to m.in. poprzez ewidencjonowanie i badanie zabytków, zwiększenia dbałości o muzea oraz współdziałanie administracji samorządowej z właścicielami i użytkownikami obiektów zabytkowych i historycznych w zakresie ich restauracji, konserwacji i zagospodarowania.

Poza tym dokument zawiera „*Wizję województwa w roku 2030*”, stanowiącą próbę zobrazowania stanu regionu w przyszłości i jest formą przekazu, mającą zobrazować aspiracje władz samorządowych. Bazując na dotychczasowych doświadczeniach oraz dostrzegając wyzwania, przed jakimi stoi województwo podlaskie, ambitny obraz regionu w 2030 roku wygląda następująco:

Województwo podlaskie: zielone, otwarte, dostępne i przedsiębiorcze.

- ✓ **Zielone** - wśród 16 województw Polski to u nas jest najwięcej terenów objętych ochroną w formie parków narodowych i siecią Natura 2000, cechuje nas wysoki udział lasów w powierzchni regionu, mamy najniższą w kraju gęstość zaludnienia. W Polsce i Europie Podlaskie jest postrzegane jako „Zielona kraina”. Należy utrwaląć tę percepcję unikalności i wyjątkowości regionu, jako podstawę rozwijania zielonych (ekologicznych) specjalizacji. Unia Europejska i społeczeństwa państw członkowskich wykazują rosnącą wrażliwość na kwestie środowiskowo-klimatyczne. Rosnące znaczenie mają: umiejętności dla zieleńienia polityk, możliwości rozwijania zielonych innowacji oraz kształtowania bardziej zielonych usług. Nasz region może wykorzystać te możliwości jako istotny walor rozwojowy.
- ✓ **Otwarte** - peryferyjne położenie w Unii Europejskiej wykorzystuje się jako walor rozwojowy. Wymaga to wykorzystania potencjału unikalnej w warunkach polskich wielokulturowości, rozwinięcia funkcji wrót do Europy dla naszych wschodnich sąsiadów, a zarazem kreowania funkcji życzliwego mentora (pośrednika) dla relacji Unii Europejskiej z Europą Wschodnią, przede wszystkim z Białorusią. Województwo podlaskie jest elementem przestrzeni bałtyckiej, co może być istotnym impulsem rozwojowym. Nasze województwo jest jednym z czterech regionów Polski położonych wzdłuż zewnętrznej granicy Unii Europejskiej. Unia Europejska będzie rozwijała relacje z otoczeniem, a Podlaskie jest dla niej naturalną bramą na wschód. Wschód to szeroko rozumiani sąsiedzi i partnerzy: Białoruś, Rosja, Ukraina, Litwa i inne kraje

nadbałtyckie oraz kraje Bliskiego i Dalekiego Wschodu. Budowanie relacji poprzez kontakty ze społeczeństwem obywatelskim, przedsiębiorcami, władzami lokalnymi oraz ekspozycja na techniczny dialog budują specjalizację regionu w relacjach ze wschodnimi sąsiadami Polski.

- ✓ **Dostępne** - zasadniczo zostaje skrócony czas podróży z regionu do sąsiednich województw oraz zwiększa się dostępność Białegostoku ze wszystkich ośrodków powiatowych. Poprawia to dostęp społeczeństwa regionu do usług publicznych oraz możliwości konkurencyjnego województwa o mieszkańców, o turystów, o inwestorów. Dostępność jest rozumiana szeroko, a dotyczy między innymi: transportu, telekomunikacji, Internetu, usług otoczenia biznesowego.
- ✓ **Przedsiębiorcze** - w najbliższych latach firmy i mieszkańcy województwa podlaskiego aktywnie uczestniczą w życiu społeczno-gospodarczym i wykorzystują swoje konkurencyjne atuty na rzecz rozwinięcia inteligentnych specjalizacji. Dotyczy to między innymi: wykorzystania doskonałych uwarunkowań dla produkcji rolniczej - mleka i jego przetworów oraz wysokiej jakości żywności; rozwoju produkcji i usług zorientowanych na naszych wschodnich sąsiadów, produkcji i usług o wyznaczniku „ekologiczne i zielone” - odnawialnych źródeł energii, technologii przyjaznych środowisku, ekoturystyki, nauk o życiu (life science, opieka nad osobami starszymi, rehabilitacja, turystyka medyczna, srebrna gospodarka - silver economy etc.). Wspieramy innowacyjność, rozwój kapitału ludzkiego i kapitału społecznego w regionie.

- **Program Rozwoju Kultury Województwa Podlaskiego do roku 2020**

W zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, Program Rozwoju Kultury Województwa Podlaskiego do roku 2020, uchwalony w 2008 r. opiera się na założeniach projektowych Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Podlaskiego na lata 2008 - 2011. Celem strategicznym programu wojewódzkiego jest ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego. Podstawą tak sformułowanego celu jest uznanie sfery dziedzictwa za podstawę rozwoju i upowszechniania kultury a także za poważny potencjał naszego regionu, służący wzrostowi konkurencyjności wobec innych regionów w zakresie atrakcyjności turystyki, inwestycji oraz powstawaniu nowych miejsc pracy w sektorze turystyczno-usługowym. Upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie kulturowym województwa podlaskiego sprzyja również integracji jego mieszkańców i poczucia więzi oraz dumy z tzw. „małej ojczyzny”. Należyta troska i szacunek dla dziedzictwa kultury tworzonego w przeszłości przez wiele narodów i grup etnicznych, zdaniem autorów programu umacnia pozytywny wizerunek naszego regionu jako przyjaznego i otwartego. W celu realizacji tak zakrojonego programu zaplanowano podjęcie następujących działań:

- ✓ prowadzenie projektów badawczych związanych z dziedzictwem kulturowym w celu jego rozpoznania i udokumentowania,
- ✓ prowadzenie inwentaryzacji i ewidencji wszystkich kategorii zabytków,

- ✓ upowszechnianie wyników badań, wykorzystanie ich w procesach zarządzania kulturą oraz w gospodarce, inwestycjach, turystyce,
- ✓ rewaloryzacja, zabytków, podwiązana z ochroną zabytkowego krajobrazu kulturowego, dbałością o porządkowanie i kształtowanie detalu architektonicznego oraz „małej architektury” zgodnej z miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego (ochroną, i rewaloryzacją zabytkowego budownictwa drewnianego – jako podstawowego wyznacznika tożsamości kulturowej regionu, zabytkowej architektury murowanej, zabytkowych parków, cmentarzy zabytkowych, zespołów obronnych, i in.),
- ✓ rewaloryzacja przestrzeni publicznych zabytkowych układów urbanistycznych,
- ✓ systemowe zabezpieczanie obiektów dziedzictwa kulturowego na wypadek zagrożeń,
- ✓ ochrona tożsamości kulturowej regionu, jego wielokulturowości, ze szczególnym uwzględnieniem działań w zakresie edukacji regionalnej,
- ✓ prowadzenie wielokierunkowych działań promocyjnych, szkoleniowych i edukacyjnych mających na celu uświadamianie społeczeństwa o roli, znaczeniu, i konieczności zachowania dziedzictwa kulturowego,
- ✓ tworzenie szlaków turystyczno-kulturowych obejmujących najciekawsze miejsca i obiekty zabytkowe w województwie.

- **Koncepcja realizowania zadań obrony cywilnej w województwie podlaskim**

Koncepcja realizowania zadań obrony cywilnej w województwie podlaskim została opracowana w 2020 r. w Wydziale Bezpieczeństwa i Zarządzania Kryzysowego Urzędu Wojewódzkiego w Białymstoku (ZK-VII.640.6.2020). Dokument zawiera sentencję stanowiącą, iż celem obrony cywilnej jest również, oprócz innych zadań humanitarnych, ochrona dóbr kultury (zabytków).

Powyższa Koncepcja wskazuje w pkt 16. konkretne kierunki działania oraz sposoby ich realizacji w zakresie ochrona dóbr kultury:

- ✓ Dążyć do opracowania i ciągłej aktualizacji planów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych przez kierowników wszystkich jednostek organizacyjnych i posiadaczy zobowiązanych do ich wykonania.
- ✓ Współdziałać z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w zakresie planowania ochrony zabytków na terenie województwa, przez wszystkie szczeble organów obrony cywilnej i kierowników jednostek posiadających zabytki (posiadaczy zabytków).

Sposoby realizacji:

- ✓ Uzgadniać przez WBiZK wojewódzki plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowej oraz ciągłej aktualizacji planu;

- ✓ Opracowanie w uzgodnieniu z WUOZ planów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych na wszystkich poziomach tj. jednostka organizacyjna, gmina, powiat i ich aktualizacja;
- ✓ Wsparcie przez szefów obrony cywilnej procesu ochrony zabytków w jednostkach organizacyjnych (zadania dla formacji OC, świadczenia osobiste i rzeczowe);
- ✓ Prowadzenie ćwiczeń w tym zakresie.

- **Plan Rozwoju Lokalnego dla Powiatu Bielskiego na Lata 2007 - 2013**

Plan Rozwoju Lokalnego dla Powiatu Bielskiego na Lata 2007 - 2013 w zasadzie nie zajmuje się problematyką dziedzictwa kulturowego. Autorzy opracowania podkreślają jedynie - w części dotyczącej potencjału turystycznego - iż zabytki powiatu stanowią jeden z walorów przyciągających turystów oraz świadczą o zróżnicowanej historii regionu.

Wskazują także, że jednym z braków rozwoju ruchu turystycznego jest m.in. niedostępność zabytków dla ruchu turystycznego. Ponadto znacznych nakładów inwestycyjno - modernizacyjnych wymaga substancja obiektów zabytkowych ze względu na ich słabe stany techniczne.

5. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

5.1. Relacje Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Orla z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy (analiza dokumentów programowych gminy)

- **Plan Rozwoju Lokalnego dla Gminy Orla na Lata 2004 - 2008**

W latach 2004 - 2008 Gmina Orla opracowała i realizowała „Plan Rozwoju Lokalnego Gminy Orla na lata 2004 - 2008”. W dokumencie zostały określone obszary problemowe, wskazane cele i sposoby ich osiągnięcia, źródła finansowania oraz sposób monitorowania realizacji Planu. Wyznaczono 4 cele strategiczne, z których cel „D” to: „Gmina Orla sprawnie funkcjonującą jednostką samorządu terytorialnego stosującą instrumenty zarządzania rozwojem lokalnym”. Do Celu D zostały przyporządkowane programy, min.: polityka promocyjna gminy, estetyzacja gminy, ochrona walorów ekologicznych środowiska naturalnego, opieka, konserwacja i utrzymanie pomników przyrody i zabytków. Większość z tych programów jest nadal aktualna, co oznacza, iż powinny być realizowane w pełnym zakresie czasowym.

• Plan Rozwoju lokalnego Gminy Orla na Lata 2016 - 2023

Omawiany dokument zwraca uwagę na potencjał gminy związany z walorami krajobrazowymi i przyrodniczymi obiektami chronionymi, w tym obszarem Natura 2000, która jest siecią obszarów chronionych zawierających min. poniższe obszary znajdujące się na terytorium Gminy Orla:

- ✓ obszar OSO (wyznaczony rozporządzeniem Ministra Środowiska z dnia 12.01.2011 r. w sprawie Obszarów Specjalnej Ochrony Ptaków – Dz.U. Nr 25, poz. 133 ze zm.) - PLB 200004 - Dolina Górnego Nurca – 3 995,10 ha,
- ✓ obszar SOO (zatwierdzony Decyzją Komisji Europejskiej z dnia 10 stycznia 2011 r.) PLH 200021- Ostoja w Dolinie Górnego Nurca - 5 524,05 ha.

Ponadto Plan Rozwoju lokalnego Gminy Orla na Lata 2016 – 2023 zawiera kwestie, związane z jej szczególnym położeniem w Sieci ECONET – POLSKA. Gmina położona jest w obrębie Obszaru Funkcjonalnego Zielone Płuca Polski pomiędzy obszarami węzłowymi o znaczeniu międzynarodowym, tj.: Obszarem Doliny Górnej Narwi, Obszarem Doliny Dolnego Bugu i Obszarem Puszczy Białowieskiej (Strategia Obszaru Funkcjonalnego Zielone Płuca Polski). Obszary te zagęszczone są korytarzami ekologicznymi o znaczeniu krajowym, z których jeden stanowiący dolinę rzeki Nurzec wchodzi w południową część terenu gminy Orla obejmując częściowo obręby wsi Pawlinowo, Czechy Zabłotne i Wólka Wygonowska. Ponadto w granicach gminy znajdują się doliny rzeki Orłanka (lewego dopływu Narwi) i rzeki Białka, stanowiące naturalne korytarze ekologiczne.

Sieć ECONET - POLSKA zawiera w sobie również obszary prawnie chronione, ostoje przyrody CORINE lub ważne ostoje ptaków, które najczęściej stanowią najcenniejsze fragmenty obszarów węzłowych jako tzw. biocentra (regionalne i lokalne). Większość z wytyczonych w sieci ECONET Polska korytarzy ekologicznych nawiązuje do dolin rzecznych.

Powyższy plan w kontekście atrakcji turystycznych odnosi się również do pomników przyrody, którymi są dwa wiekowe, pojedyncze dęby w m. Pawlinowo, zakątki pierwotnego krajobrazu z mokradłami jak i zabytkowej drewnianej architektury białostockizny, niezwykłości starych drewnianych chat, zabytkowych kapliczek i cerkwi. W tym kontekście wymieniane są również gminne zabytki, w większości wpisane do rejestru zabytków.

Wskazuje się w nim również na to, że gmina słynie z rękodzieła ludowego. Mieszkańcy gminy wytwarzają wyroby ze słomy, brzozy, siana, wikliny czy papieru. Można tu również spotkać artystę - stolarza wykonującego tradycyjne drewniane zdobienia domów oraz gospodynie domowe zajmujące się m.in. wypiekiem chleba w tradycyjny sposób.

- **Program Ochrony Środowiska dla Gminy Orla do 2021 r. z perspektywą do 2025 r.**

Przedmiotowy dokument, jako narzędzie do realizacji polityki ochrony środowiska na terenie Gminy Orla, oprócz elementów przyrodniczych, w punkcie - 4.9. Zasoby przyrodnicze, wskazuje również na krajobraz kulturowy Gminy Orla. Wymienia się w nim obiekty zabytkowe występujące na terenie gminy, jako podlegające stosownej ochronie, wpisane do rejestru zabytków na podstawie decyzji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Dokument przedstawia fakt, iż obszary chronione stanowią około 10,65% powierzchni gminy i obejmują dwa obszary Natura 2000 oraz dwa pomniki przyrody - pojedyncze drzewa dębu szypułkowego. Sieć powiązań przyrodniczych na terenie gminy Orla stanowi system obszarów chronionych w myśl przepisów krajowych, pokrywający się z obszarami objętymi ochroną w ramach sieci Natura 2000. Obszary chronione uzupełniają tereny „zielone”, w tym kompleksy leśne, sieć hydrograficzna i korytarze migracji zwierząt.

W miejscowościach gminy uwypukla się to, że charakteryzują się zwartą, wydłużoną zabudową tzw. ulicówek oraz, że spotykane są w nich jeszcze budynki gospodarskie kryte strzechą. Gospodarstwa rolne w zdecydowanej większości prowadzą wielokierunkową produkcję rolną tradycyjnymi metodami. Mówi się w nim iż, poza ochroną obszarową na terenie gminy występują liczne gatunki roślin objęte ochroną ścisłą lub częściową oraz chronione gatunki zwierząt.

W *Programie* określono cele, kierunki interwencji oraz zadania, zmierzające do poprawy stanu środowiska, w tym krajobrazu kulturowego. Podkreślono w nim, że stan zasobów przyrodniczych gminy wskazuje przede wszystkim na potrzebę dalszej kontynuacji działań w zakresie inwentaryzacji i waloryzacji przyrodniczej oraz opracowania i wdrażania planów ochrony i planów zadań ochronnych dla obszarów chronionych. Wskazane jest również podejmowanie działań w kierunku zachowania gatunków i siedlisk cennych przyrodniczo, szczególnie poprzez ich monitoring i działania ochronne. Istotne jest również podejmowanie działań edukacyjnych, skierowanych zarówno do dzieci i młodzieży, jak również osób dorosłych. Ponadto przy realizacji poszczególnych zadań respektowane będą przepisy szczególne, określone w aktualnych aktach prawnych dot. poszczególnych form ochrony przyrody objętych ochroną na mocy ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 roku o ochronie przyrody (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 55, 471, 1378).

5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy

5.2.1. Zarys historii obszaru gminy

Ziemie leżące po obu stronach Narwi były obszarem pogranicza, gdzie stykały się ze sobą ludy, kultury i religie. Ziemi tych nigdy nie obejmowała tylko jedna kultura, nie zasiedlała ich zatem jednolita ludność. Od X wieku z zachodu napływała tu nadwiślańska ludność mazowiecka, która zajęła tereny nad Bugiem i wzdłuż Muchawca, a dotarła aż po wododział z Prypecią oraz objęła całe dorzecze górnej Narwi sięgając swymi wpływami pod Niemen i okolice Nowogródka.

W początkach XI wieku większość ziem nad Bugiem i Narwią należała do państwa polskiego i była gęsto zaludniona przez Mazowszan. Po uśmierzeniu buntu Miećława przez Kazimierza Odnowiciela, któremu pomagał książę kijowski Jarosław Mądry, władca polski za okazaną pomoc obdarował Jarosława Wschodnim Mazowszem, ziemiami nad środkowym Bugiem i dolną Narwią. Zmiana przynależności politycznej spowodowała otwarcie tych ziem na ekspansję osadnictwa południoworuskiego. To głównie Rusini wołyńscy rozpoczęli kolonizację ziem nad Muchawcem i środkowym Bugiem aż po Narew. Wśród wcześniejszych mazowieckich osad, książęta ruscy zaczęli wznosić swoje grody. Pod tymi grodami, a także pod grodami wzniesionymi jeszcze przez Mazowszan, wśród silnej tu jeszcze w XIII wieku ludności polskiej zaczęła osiedlać się ludność pochodzenia ruskiego, która wyparła w całości ludność mazowiecką znad Muchawca i z okolic Brześcia. Ludność mazowiecka utrzymała się koło Drohiczyna, Bielska i Brańska, co stworzyło w toku procesu dziejowego charakterystyczną dla tych ziem mozaikę etniczno-kulturowo-religijną. Tereny te niezbyt długo zostawały pod panowaniem książąt ruskich, ponieważ w 1180 roku książę ruski Wasilko Jaropelkowicz odstąpił Brańsk i Drohiczyn Leszkowi, synowi Bolesława Kędzierzawego, po śmierci którego Kazimierz Sprawiedliwy już przed 1192 rokiem ponownie włączył ziemie te w obręb państwa polskiego. Odbudowywano wówczas na Podlasiu zręby rzymskiego katolicyzmu. Syn Leszka Białego, Konrad Mazowiecki, osadził na zamku w Drohiczynie Zakon Braci Dobrzyńskich (wtedy już wchłonięty przez templariuszy) z obowiązkiem bronienia ziem między Nurem a Bugiem, aż do granic Rusi, przed napadami nieprzyjaciół. Książęta mazowieccy zachowali jednak prawo zwierzchności nad tymi ziemiami, a w dziedzinie przynależności kościelnej podkreślali prawa biskupów płockich. Zahamowanie osadnictwa i wyniszczenie Podlasia spowodowały najazdy Jaćwingów i Litwinów w XIII wieku. Około połowy tego wieku tereny te podbił książę halicko - włodzimierski Daniel Romanowicz. Pod panowaniem Rusinów znajdowały się one przez kilkadziesiąt lat. Najazd litewski księcia Trojdena w 1274 roku poddał te ziemie chwilowo pod władzę Litwy. Na mocy traktatu zawartego w 1354 roku między Olgierdem a Kazimierzem Wielkim i umowy Kazimierza Wielkiego z Olgierdem i Lubartem zawartej w 1366 roku, Kiejstutowi zostały przyznane: Brześć, Kamieniec Litewski,

Mielnik, Bielsk i Drohiczyn. W 1391 roku Władysław Jagiełło jako wielki książę litewski zrzekł się wieczyste na rzecz ks. Janusza I Mazowieckiego ziemi drohickiej z grodami Drohiczyn, Mielnik, Suraż i Bielsk. W końcu XIV wieku książę Janusz I wznowił akcję osiedleńczą i kolonizacyjną. Po bitwie pod Grunwaldem rozpoczął on przenoszenie osadników z Mazowsza na opustoszałe tereny nad Bugiem i Narwią, czynił nadania również w ziemi drohickiej i bielskiej.

Okolo 1413 roku ziemie te wchodziły w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego (nastąpiło to kiedy Podlasie weszło w skład województwa trockiego), a w 1425 roku Litwini zajęli Tykocin z okolicą. W nieznanym czasie wielki książę litewski zajął też wschodnią część mazowieckiej kasztelani święckiej wraz ze Święckiem. Jeszcze potem krótko w latach 1440 - 1443 książę Bolesław IV Mazowiecki zarządzał ziemiami drohicką, bielską i mielnicką. Ziemie te od 1513 roku tworzyły województwo podlaskie, które Litwa utrzymała aż do unii lubelskiej w 1569 roku. Następnie Podlasie weszło w skład Korony, do której należało do końca XVIII wieku, czyli do czasów rozbiorów. Po trzecim rozbiorze Polski w 1795 roku tereny te zajęli Prusacy. Utworzyli oni na zabranych ziemiach departament białostocki prowincji Prusy Nowowschodnie. Bielsk stał się wówczas stolicą powiatu. Rządy Prusaków nie trwały długo. W 1807 roku Napoleon z ziem drugiego i trzeciego zaboru utworzył Księstwo Warszawskie, a wschodnią część departamentu na mocy porozumienia między Francją a Rosją w Tylży jako obwód białostocki oddał carowi. Obwód białostocki obejmował powiaty: białostocki, bielski, sokólski i drohiczynski. Północna i zachodnia granica obwodu biegła wzdłuż Biebrzy, Narwi, Mieni i Nurca i stała się do 1915 roku granicą między Cesarstwem Rosyjskim a Księstwem Warszawskim, a potem Królestwem Polskim utworzonym na mocy kongresu wiedeńskiego w 1815 roku. W 1842 roku samodzielny obwód białostocki zniesiono wcielając te ziemie do guberni grodzieńskiej (faktyczne włączenie przeprowadzono w 1843 roku). Kiedy obwód białostocki został włączony do Rosji Orla znalazła się w obrębie tego państwa. Natomiast początki istnienia Orli sięgają czasów starożytnych, czego dowodem są znalezione na tym terenie przedmioty z kamienia i brązu.

Nazwa miejscowości wywodzi się rzekomo od mieszkających tu niegdyś orłów lub od elementów wodnych, głównie rzeki Orlanki, w pobliżu której jest położona. Najwcześniejszym przekazem archiwalnym dotyczącym Orli jest wzmianka pochodząca z 1507 r. Dotyczy ona nadania przez króla terenów, gdzie obecnie położona jest Orla, jak również z terenów okolicznych w powiecie bielskim, pisarzowi, wojewodzie trockiemu Jaśkowi Iwanowiczowi. Były to wsie: Koszele, Wierwiczki, Topczykały, które szybko zostały zaludnione przybyszami i wolnym chłopstwem. Wraz z nadaniem król zezwolił wojewodzie trockiemu założyć w Orli miasto, co nastąpiło w późniejszym okresie.

Od 1510 r. Orla była własnością podskarbiego litewskiego Bohusza Bohowitynowicza, który osiadł na Podlasiu Brzeskim. Wówczas wsie Koszele i Wierwiczki zostały zamienione na dwór

w Trokach. Podobny los spotkał wieś Topczykały.

W 1529 r. dziedzic Orli Bohusz Bohowitynowicz zapisał w testamencie posiadłość Orłańską starszej córce Annie, która poślubiwszy w 1539 r. Stanisława Łęczyńskiego wniosła mu Orłę w posagu. W 1541r. Król Zygmunt I wydał nakaz mówiący o tym, aby poddani bielscy nie najeżdżali dóbr Orli. Kolejnymi właścicielami Orli byli: księżęta Olelkowicze Słuccy herbu Pogoń. Od nich zaś w roku 1585 dobra orłańskie przejęli w swe ręce Radziwiłłowie. Wówczas to Orla jako osada nabiera szczególnego znaczenia w życiu gospodarczym i politycznym ówczesnego regionu. Hetman Wielkiego Księstwa Litewskiego Krzysztof Radziwiłł wzniósł tu w 1622 r. zamek i zbór kalwiński. Stworzył rozległy kompleks dworski z pałacem, ogrodem włoskim, obiektami sakralnymi i folwarkiem. Integralną część dworu stanowiła cerkiew zamkowa świętego Jana Teologa. Do dzisiaj nie zachował się żaden fragment zamkowy.

Ze względu na ogromne starania Hetmana mieszczanom orłańskim już w 1618 r. przyznano w Wilnie szereg praw i przyrzeczono nadanie praw magdeburskich, pod warunkiem zachowania dotychczasowego tempa rozwoju. Następca Hetmana Krzysztofa Radziwiłła - Janusz Radziwiłł potwierdził w 1633 roku potrzebę nadania przywileju miejskiego. W 1634 r. Orla uzyskuje prawa miejskie. Był to okres pełnego rozkwitu miasta i okolic. Wtedy to, po zakończeniu nabożeństw wśród wyznawców, odbywały się liczne targi na utworzonej targowicy, kwitł handel życie kulturalne i polityczne. Miasto stało się ośrodkiem ruchu kalwińskiego. W 1644r. odbył się tu pod przewodnictwem Janusza Radziwiłła, synod decydentów polskich i litewskich. Poza tym odbywały się tu liczne zjazdy kalwinów.

Podczas wojen szwedzkich, w latach 1655 - 1657 miasto mocno ucierpiało, a wyznawcy kalwinizmu wyginęli. W 1726 r. zawieszono w zborze nowy dzwon lecz jeszcze tego samego roku zbór najechał rzymskokatolicki biskup łódzki i dzwon ten odebrał. Według danych archiwalnych zbór znajdował się w posiadaniu kalwinów do 1732 r. Około 1754 r. zbór został sprzedany przez żonę Radziwiłła Żydom. Jak głosi legenda, żona Radziwiłła zażądała w zamian 10 tys. groszy, które miały być wypłacone w ciągu jednej godziny, tylko samymi grosikami. Według innej wersji 2,5 tys. groszy dostarczone zostały w ciągu jednej nocy. Należy zaznaczyć, że Orla była początkiem osadnictwa Żydów już w przełomie XVI i XVII w. Według spisu z 1616 r. było tu 17 domów żydowskich i bożnica drewniana. W 1655 r. mieszkało tu 540 Żydów obok ludności prawosławnej i katolickiej. W 1765 r. gmina żydowska w Orli wraz z okolicznymi wsiami liczyła 1358 wyznawców mojżeszowych i była dwukrotnie większa od gminy białostockiej. Sprzyjające, liberalne przepisy i nadawane przywileje pozwalały Żydom na niezagrożoną egzystencję i spokojne życie obok ludności innych wyznań.

W tym czasie Orla była własnością rodu Branickich. W 1795 r. w skutek starań Izabeli Branickiej, orłańscy Żydzi otrzymali ulgi podatkowe. W tym też roku na mocy traktatów podziałowych,

Podlasie przypadło Prusom. Rozbiór Rzeczypospolitej zmienił wszelkie relacje i był przyczyną gwałtownego spadku ludności. W 1799 r. Orla liczyła jedynie 486 mieszkańców, w tym 102 Żydów.

W 1807r. na mocy traktatu w Tylży Orla została wcielona do tzw. Obwodu Białostockiego. W tym czasie w miasteczku zamieszkiwało już 1586 mieszkańców, w tym 1102 starozakonnych. W 1842 r. została włączona do Guberni Grodzieńskiej, po czym przeszła na własność księcia Wittgenstejna, męża księżnej Radziwiłłówny. W 1874 r. Wittgenstejn sprzedał ziemie orlańskie mieszkańcom Orli i okolicznych wsi na własność. Wtedy też Orla utraciła prawa miejskie, a wraz z tym nastąpił regres w jej rozwoju. W 1897 r. liczba mieszkańców wynosiła około 3 tys. z czego wyznawców mojżeszowych było 80%. W 1921 r. znalazła się w powiecie bielskim województwa białostockiego. W tym okresie współzycie społeczności prawosławnej, katolickiej, żydowskiej i starozakonnej układało się w Orli poprawnie. Uczęszczano do wspólnych szkół, tworzone organizacje polityczne, które wychowywały aktywistów społecznych i partyjnych. W okresie międzywojennym funkcjonowała na terenie gminy Komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi, Białoruska Włóściańsko - Robotnicza Hromada. Społeczność żydowska tworzyła w Orli drobny przemysł, handel i usługi. Funkcjonowały trzy kaflarnie, których właścicielem była rodzina żydowska Wajsztejnów. Miejsce zatrudnienia w kaflarniach znalazło kilkaset osób z Orli i okolicznych wsi.

W 1937 r. Orla została zniszczona w granicach około 30% zabudowań przez pożar wzniecony przez mieszkankę żydowską. W skutek ogromnych strat wiele rodzin straciło miejsce zamieszkania i pracy.

W 1939 r. rozpoczęła się II wojna światowa. Przez Orle przeszły wojska radzieckie i niemieckie. Mieszkańców dotknęły tragiczne wydarzenia. Wewnątrz Orli i okolicy zarządzono przesiedlenia. Ludność żydowska została umieszczona w dwóch gettach po czym całkowicie usunięta z orlańskiego krajobrazu. W okresie powojennym społeczność wsi Orla liczyła około 1100 mieszkańców. Większość z nich trudniła się pracą na roli, część znalazła zatrudnienie w nielicznych zakładach produkcyjnych, takich jak: kaflarnia, cegielnia, betoniarnia.

Obecnie Gmina Orla położona jest w południowo-wschodniej części województwa podlaskiego. Graniczy z Gminami: Bielsk Podlaski, Dubicze Cerkiewne, Boćki i Czyże. Odległość siedziby gminy od powiatu, tj. miasta Bielsk Podlaski wynosi 12 km. Przez obszar gminy biegną szlaki komunikacyjne, droga krajowa do granicy państwa, droga wojewódzka do Białowieży i liczne drogi powiatowe i gminne. Przepływają rzeki: Orłanka i Białka. Ogólna powierzchnia gminy wynosi 15 968 ha w tym użytków rolnych 12 789 ha i lasów 1862 ha. W skład gminy wchodzi 22 sołectwa, w których zamieszkuje ok. 2700 mieszkańców (stan na dzień 30.11.2020r.).

5.2.2. Krajobraz kulturowy

Krajobraz kulturowy jest źródłem symboli i znaczeń, które dla ludności zamieszkującej dany obszar są ważnym czynnikiem kształtującym ich tożsamość kulturową. Mają one często wymiar emocjonalny, wywołują pozytywne, bądź negatywne uczucia. Nośnikami znaczeń w krajobrazie są elementy materialne, jak i niematerialne, przejawiające się w zwyczajach, wierzeniach oraz świadomości minionych wydarzeń. Na pograniczu kulturowym, gdzie mieszkają przedstawiciele kilku grup kulturowych mogą wykształcić się różne tradycje:

- a) przeciwstawne (których źródłem bywają konflikty, bądź pamięć o konfliktach),
- b) akceptowane bądź tylko tolerowane przez poszczególne grupy kulturowe (które nie przeciwstawiają, nie negują odmiennych tradycji, ale też z nich nie czerpią),
- c) może też dochodzić do przenikania tradycji, wzajemnego wzbogacania się.

Pojęcie krajobrazu kulturowego, można rozpatrywać w dwóch płaszczyznach: materialnej i niematerialnej (duchowej). Wymiar materialny krajobrazu przejawia się w widocznych elementach przestrzeni, będących rezultatem działalności człowieka na danym obszarze. Natomiast płaszczyznę niematerialną krajobrazu kulturowego tworzą tradycje i zwyczaje, język, religia, pamięć o wydarzeniach historycznych, itp. Zarówno materialne, jak i niematerialne elementy krajobrazu kulturowego mają swój wymiar przestrzenny, co oznacza, że można je analizować pod względem zasięgu ich występowania, natężenia, przenikania się. Niewątpliwie, znacznie łatwiej jest uchwycić przestrzenne zróżnicowanie elementów materialnych krajobrazu i przedstawić je w sposób graficzny, np. na mapie. Dużo bardziej jest to skomplikowane w przypadku elementów niematerialnych, które często znajdują się jedynie w świadomości ludzkiej. Ponadto, zależą one od zasięgu występowania danej społeczności, co też bywa niezwykle zmienne. Krajobraz kulturowy jest również nośnikiem wielu symboli i znaczeń, które dla ludności zamieszkującej dany obszar są ważnym czynnikiem kształtującym ich tożsamość kulturową (regionalną). Mają one często wymiar emocjonalny, wywołują pozytywne, bądź negatywne skojarzenia i odczucia. Nośnikami znaczeń w krajobrazie są zarówno elementy materialne (np. występowanie symboli religijnych, świątyń, pomników upamiętniających wydarzenia), jak i niematerialne (tradycje, wierzenia, pamięć o przeszłości).

Przykład Podlasia jest typowym obrazem, jak kontakty międzykulturowe wpływają na kształtowanie się niematerialnego wymiaru krajobrazu kulturowego na pograniczu, w tym w Gminie Orla, mającej bogatą przeszłość kulturową i tradycję.

Zróżnicowanie kulturowe i pograniczny charakter Podlasia są efektem licznych zmian w przynależności politycznej tych terenów. Przy czym, od początków kształtowania się tego regionu

(przełom XV i XV Iw.), jak też zarysowano ten fakt powyżej, był to obszar sporny między Polską (Mazowszem) a Rusią, a w późniejszych okresach między Koroną a Księstwem Litewskim.

Region Podlasia, a dokładnie jego południowo-wschodnia część obecnego województwa podlaskiego należąca administracyjnie do Gminy Orla, to typowy obszar zamieszkiwany m.in. przedstawicielami mniejszości białoruskiej i ukraińskiej, a także obok wiernych wyznania prawosławnego, mieszka tu nieliczna grupa wiernych Kościoła rzymskokatolickiego oraz kościołów protestanckich, co w skali całego kraju wyraźnie wyróżnia ten region. W przeszłości, jak też wcześniej wspomniano, w gminie zamieszkiwała też ludność żydowska.

W sferze kultury i związanej z nią krajobrazu kulturowego na pograniczu istotne są kwestie tożsamości lokalnej (regionalnej) mieszkańców. Badania, a także stan obiektywny świadomości odrębności kulturowej mieszkańców gminy, wskazują na dość powszechne zjawisko unikania jednoznacznej deklaracji narodowościowej przede wszystkim przez ludność wyznania prawosławnego. Wielu mieszkańców tych terenów, zwłaszcza na wsiach, określa siebie mianem „*tutejszych*”. Wprawdzie, zjawisko to nie jest czymś nowym na obszarach pogranicza, jednak w Gminie Orla skala jest dużo większa niż w innych regionach Polski. Można uznać to za efekt niewiedzy w zakresie odrębności etnicznej danej grupy (niskiego poziomu wykształcenia), jednak, z drugiej strony, może świadczyć o „swoistej mądrości życiowej, w czasach zawirowań politycznych i groźby prześladowań”.

W Gminie Orla zarysowuje się zatem następujący obraz związany z tożsamością jego mieszkańców: ludność katolicka odznacza się silną i ugruntowaną polską tożsamością narodową, natomiast prawosławni mieszkańcy w połowie określają się jako Polacy („Polscy-prawosławni”), reszta utożsamia się po części z narodem białoruskim lub ukraińskim (przy czym z tym drugim w zdecydowanie mniejszym stopniu) oraz często deklaruje się jako „*tutejsi*”. Zróżnicowanie wyznaniowe ma istotny wpływ na kontakty międzykulturowe a w ich efekcie na kształtowanie się odmiennych zachowań ludności gminy. W tym przypadku różnice między kościołem katolickim i prawosławnym nie wiążą się wyłącznie (ani nawet głównie) z kwestią teologiczną (dogmatyczną), ale sprowadzają się do odmienności kultury, tradycji, mentalności i stylu życia.

Faktem jest, że Podlasie to kraina historyczno-kulturowa o nieostrych granicach, rozciągająca się w obrębie Niziny Podlaskiej wzdłuż środkowego biegu Bugu, Narwi i Biebrzy. Jej nazwa najprawdopodobniej pojawiła się w XV wieku wśród ludności ruskiej, jako określenie ziem położonych w sąsiedztwie Lachów (Lechitów), czyli *pod-lasze*, wymawiane w gwarze ludności zamieszkującej te tereny, nieznaną brzmienia *sz*, jako Podlasie.

Ta mozaika etniczno-wyznaniowa ma odzwierciedlenie zarówno w zachowaniach ludzi (języku, tradycji ludowej, mentalności), jak również w materialnych efektach ich działalności. W krajobrazie kulturowym Gminy Orla - o dużym skupisku wyznawców prawosławia – zauważa

się liczne świadectwa tej kultury. Na skraju wielu wsi oraz przy polnych drogach napotkamy symbole religijne w postaci drewnianych krzyży i kapliczek. Bardzo często obok siebie stoją dwa krzyże, wzniesione przez wyznawców prawosławia i katolicyzmu. W samej Orli, w centralnej części, wznoszą się prawie obok siebie dwie świątynie: prawosławna i żydowska, choć ta ostatnia jest nieczynna. Na ulicy Bielskiej jest również Kościół Rzymskokatolicki oraz Kościół Chrześcijańskich Baptystów.

Architektura wiejska, zdobienia i ornamentyka drewnianych domów wyróżnia ten obszar na tle innych regionów Polski. Nawiązuje ona do zdobnictwa stosowanego w rosyjskim budownictwie ludowym. Szczególnie bogato zdobione są szczyty domów skierowane ku drodze przechodzącej przez wieś, nad i podokienniki oraz okiennice. Wśród motywów zdobniczych dominują detale roślinne i geometryczne kształty, rzadziej wyobrażenia zwierząt – poza typowym dla tych obszarów ornamentem symetrycznie ułożonych dwóch ptaków.

5.2.3. Zabytki nieruchome

Na terenie Gminy Orla, jedynie stolica gminy posiadała w przeszłości prawa miejskie. Jednakże zachowały się tu tylko niektóre układy urbanistyczne. Centralnym punktem układu urbanistycznego Orli pozostaje wytyczony w XVII wieku rynek, z którego odchodzi na południe droga do miasta Kleszczele (ul. Kleszczelowska), a od idącej z rynku na północ ul. Mickiewicza odgałęzia się droga na północny-zachód do Bielska Podlaskiego (ul. Bielska) oraz druga droga – na północny-wschód (ul. Polna) w stronę stacji kolejowej Orlanka i szosy Bielsk Podlaski–Hajnówka. Część dawnego rynku jest obecnie zamieniona na park wiejski. Wokół rynku i na wschód od niego zamieszkiwali głównie Żydzi. Centrum religijne – murowana synagoga i dwie drewniane bóżnice, zabudowania gminne, mieszkanie rabina, mykwa i stary cmentarz żydowski – znajdowały się za zabudową wschodniej pierzei rynkowej, wokół placu zwanego wówczas szkolnym.

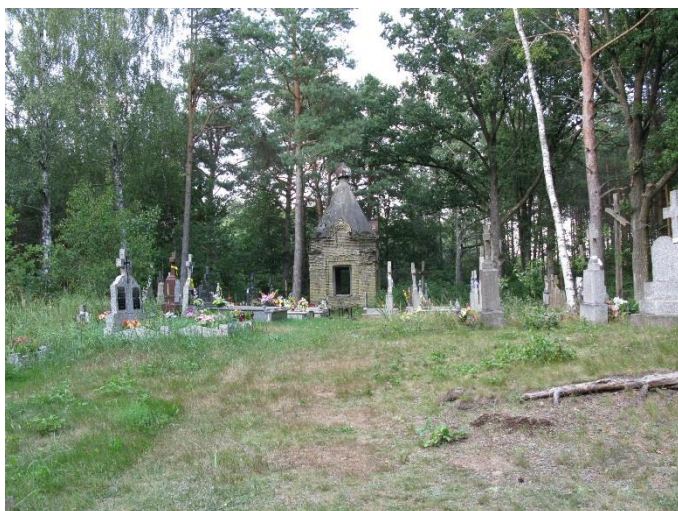

Fot. 1. Cerkiew prawosławna w Orli

Dochodziło się do niej uliczką zwaną dzisiaj ul. Spółdzielczą–wychodzącą na wschód z północno-wschodniego narożnika rynku. Nowy cmentarz żydowski usytuowano w połowie XIX w. około kilometra na północny-zachód od rynku, poza zabudową miejską.

Na południowy-wschód od rynku usytuowana jest drewniana cerkiew prawosławna, a cmentarz prawosławny znajduje się na północ od rynku, także poza zabudową mieszkalną. Mimo częściowych zmian w układzie urbanistycznym po pożarze w 1938 r. układ rynku i głównych ulic oraz usytuowanie zabudowy bożniczej, cerkwi i cmentarza nie uległo zmianom.

Obecnie miejscowość Orla posiada na w pół-miejski charakter. Pozostałe miejscowości gminy to wsie. Stąd w ich przypadku można mówić jedynie o układach ruralistycznych. W miejscowościach gminy zauważa się to, że charakteryzują się zwartą, wydłużoną zabudową, tzw. ulicówką oraz, że spotykane są w nich jeszcze budynki gospodarskie kryte strzechą. W przeszłości w różnych okresach czasu, ważniejszymi osadami w regionie poza Orlą, były: Coszele (ob. Koszele), Rudołty (ob. Reduty), Kuszki (ob. Koszki), Karpiowszczyzna, Baranowszczyzna, Paszkowszczyzna, Wólka, Werwiczki, Szczyty-Nowodwory, Mikłasze, Szernie, Kriwawołya (ob.

Krywiatycze), Toporowo (ob. Toporki), Mikłaszewo, Topczykały i Wólka Wygonowska.

Do rejestru zabytków wpisane są także trzy cmentarze prawosławne: w Orli, w Szczytach-Dzięciołowo oraz w Pawlinowie z kaplicą grobową rodziny Szulców.

Fot. 2. Cmentarz prawosławny w Pawlinowie z kaplicą grobową Szulców

Zachowały się również obiekty grobownictwa wojennego. W gminie w przewadze są zabytki budownictwa drewnianego w typie wiejskim (budynki mieszkalne), obiekty sakralne oraz użyteczności publicznej.

Podstawowym typem budownictwa wiejskiego jest parterowy drewniany **dom nakryty dachem dwuspadowym**. Szeroko lub wąskofrontowy, posadowiony bezpośrednio na kamieniach lub na kamiennym fundamencie, bywa ozdobnie oszalowany: pionowo w partii podokiennej, wyżej poziomo; szczyt podzielony listwami na pola wypełnione profilowanymi deskami w układzie poziomym i ukośnym w jodełkę. Przykładem tego jest drewniany dom mieszkalny z dachem dwuspadowym w m. Moskiewce, pochodzący z 1904 r. Dom jest własnością prywatną.

Fot. 3. Dom zabytkowy w Moskiewcach

W samej Orli budynki zabytkowe w rozwiązaniach konstrukcyjnych i charakterze ogólnym stanowią przykłady gminnego lub małomiasteczkowego budownictwa. Można tu spotkać nieliczne domy z końca XIX w. charakterystyczne dla małomiasteczkowego budownictwa żydowskiego, kilkurodzinnego – połączone częścią szczytową, tworzące jedną wspólną połac dachową, z dwoma, a nawet trzema wejściami (ul. Kleszczelowska, Mickiewicza i Bielska).

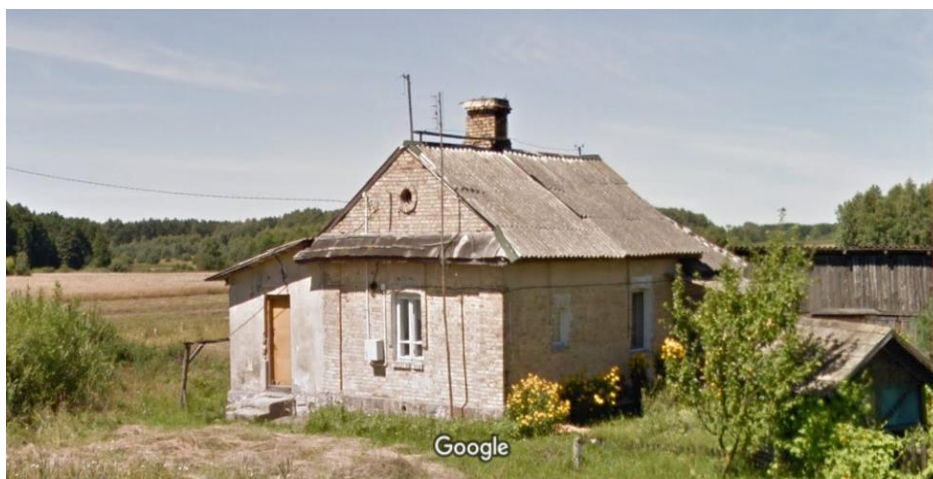
Jedyny tradycyjnie ukształtowany **dwór drewniany** z XVIII/XIX w. przetrwał w m. Szczyty – Nowodwory, obecnie jest mocno zniekształcony; dwór stanowi własność prywatną.

Fot. 4. Zabytkowy dwór w zespole dworskim w Szczytach – Nowodwory

Przykładem obiektów murowanych ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków są:

- ✓ Dom mieszkalny w zespole budynków kolejowych w m. Gregorowce 19/21, aktualnie nieużytkowany; wzniesiony prawdopodobnie na początku XX w., usytuowany równolegle do torów kolejowych, murowany, na rzucie zbliżonym do prostokąta, przykryty dachem dwuspadowym;
- ✓ Dom mieszkalny w zespole budynków kolejowych w m. Gregorowce 15/17, aktualnie zamieszkiwany, usytuowany równolegle do torów kolejowych, murowany, na rzucie zbliżonym do prostokąta, przykryty dachem dwuspadowym;
- ✓ Dom mieszkalny w zespole budynków kolejowych w m. Gregorowce 13, aktualnie niezamieszkiwany, wzniesiony prawdopodobnie na początku XX w., usytuowany równolegle do torów kolejowych, murowany, na rzucie zbliżonym do prostokąta, przykryty dachem dwuspadowym;
- ✓ Budynek dworcowo –mieszkalny, przy stacji kolejowej Orłanka, bezpośrednio przy przejeździe kolejowym na trasie

Fot. 5. Zabytkowy murowany budynek dworcowo – mieszkalny przy stacji kolejowej Orłanka

Orla–Szczyty-Nowodwory, aktualnie zamieszkiwany, wzniesiony prawdopodobnie na początku XX w., usytuowany równolegle do torów kolejowych, murowany, na rzucie zbliżonym do prostokąta, przykryty dachem dwuspadowym.

Egzemplifikacją zabytkowego obiektu użyteczności publicznej jest drewniany **budynek dawnej szkoły** w m. Paszkowszczyzna 57, pochodzący z 1936 r. Obecnie jest to obiekt poszkolny, nie użytkowany, mocno zaniedbany, znajdujący się we własności prywatnej.

Spośród budynków sakralnych w Gminie Orla zachowały się:

- **dwie zabytkowe, drewniane cerkwie greko-katolickie, obecnie prawosławne:**

- Parafialna cerkiew prawosławna pw. Św. Michała Archanioła w Orli, (dawniej unicka – do 1839 r.) datowana na 1797 rok, przebudowana w 1879 roku; na fundamencie kamiennym, zbudowana na planie ośmioboku, nakryta kilkupołaciowym dachem z dwiema kopułami, pokrytym blachą, wyremontowana gruntownie w 1981 r.; przy cerkwi jest niewielki cmentarz, na którym zachowanych zostało kilkanaście nagrobków drewnianych i kamiennych z XIX-XX w.
- Parafialna cerkiew prawosławna pw. Ścięcia Głowy Św. Jana Chrzciciela w Szczytach-Dzięciołowo w zespole z cmentarzem prawosławnym, datowana na 1785 rok, rozbudowana i remontowana w 1850 roku; na fundamencie kamiennym, z dachem i dwiema kopułami pokrytymi blachą;

Fot. 6. Cerkiew prawosławna Szczytach – Dzięciołowo

- **synagoga żydowska** z XVII w., pierwotnie drewniana; w *Orla-karta dziedzictwa kulturowego* utrzymuje się, iż badania architektoniczne wskazały, że ściany sali modlitw w zasadniczym swym zrębie, oraz kolumnowe podpory stropu, a także zachodni przedsionek z babińcem na piętrze, pochodzą z trzeciej ćwierci XVII w.; bowiem zdecydowana większość wznoszonych na terenach Rzeczypospolitej (a później zaborów) bóżnic była do końca XIX w. obiektami drewnianymi.

Na przełomie XVII i XVIII w. ściany i kolumny synagogi podwyższono, zasklepiając salę modlitw odpowiednio do 9 polowego planu wnętrza. W 2 ćw. XVIII w. (1735/36) powstała część zachowanej do dziś polichromii ornamentalnej. Około połowy XVIII w. do północnej i południowej ściany sali modlitw dobudowano drewniane babińce. Jakies prace prowadzono w 1787 r., o czym świadczy inskrypcja na wmurowanym dawniej w wewnętrzną ścianę sali modlitw kamieniu (obecnie leżącym przy jednej z kolumn w tej sali). Około połowy XIX w. dotychczasowe babińce zastąpiono murowanymi, wybudowano schody na zachodni babiniec i przebudowano częściowo barokową elewację na klasycyzującą.

Fot. 7. Synagoga w Orli

Po pożarze w 1879 r. synagogę remontowano, a po kolejnym – w 1928 r., wzbogacono dekorację malarską sali modlitw. Dorazny remont miał miejsce także po pożarze Orli w 1938 r. Zachowane przedwojenne fotografie i obraz (malował Wolf Kapłański) wskazuje na bogate wnętrze z rozbudowaną obudową wnęki na aron ha-kodesz. W czasie II wojny światowej bóżnica była

Fot. 8. Wnętrze Synagogi w Orli

użytkowana jako stajnia, z czasem została zrujnowana, ale mimo to została wówczas, jak i w okresie powojennym, rozebrana. Zabezpieczona w latach 50-tych, pełniła funkcje magazynowe. W I połowie lat 80. XX w. przeprowadzono przy synagodze wstępne prace remontowe, wstrzymane następnie z powodu braku funduszy.

Częściowo odremontowana synagoga pełni dziś doraźnie funkcje wystawiennicze (niewielka wystawa poświęcona Żydom orlańskim) i sali widowiskowej, w której odbywają się także koncerty i spektakle. W zachowanym do dziś obiekcie zwracają uwagę zachowane częściowo freski z 2 ćwierci XVIII w. i z około 1828 r., a także wmurowany w elewację frontową, koło wejścia, kamień z ciekawą inskrypcją. W 2010 roku gmina Orla przekazała synagogę Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego.

- **dwie drewniane dzwonnice-wieże:**

- o dzwonnica-wieża, pochodząca z XIX w., rekonstruowana w 1981 r. przy cerkwi parafialnej w Orli,
- o Dzwonnica-wieża pochodząca z XIX w przy cerkwi parafialnej w Szczytach-Dzięciołowo ,

Fot. 9. i 10 Dzwonnice

przy cerkwiach parafialnych w Orli (z prawej) i Szczytach-Dzięciołowo (z lewej)

- **kaplica cmentarna** z II połowy XIX w w zespole z cmentarzem prawosławnym, drewniana z końca XVIII w., złożona z wydłużonej nawy i węższego prezbiterium, nakryta dachem dwuspadowym, pokryta blachą;

Fot. 11. Cerkiew cmentarna na cmentarzu parafialnym w Orli

- **cmentarz żydowski**, założony w połowie XIX w., usytuowany w północno-wschodniej części Orli, przy skrzyżowaniu ul. Polnej i Armii Czerwonej (na wschód od skrzyżowania);

zdeprawowany w czasie niemieckiej okupacji i częściowo zniszczony; obecnie jest to teren nieogrodzony, porośnięty trawą i nielicznymi drzewkami; zachowało się około 20 macew wykonanych z granitowych gładów polnych.

Fot. 12. Cmentarz żydowski w Orli

Spośród zabytków infrastruktury drogowej zachowały się trzy **żelbetonowe przepusty** na drodze powiatowej z Orli do Dubicz Cerkiewnych.

Fot. 13. Jeden z mostków zabytkowych Orli

Gmina Orla, jak wynika z jej historii, przechodziła dość złożone koleje losu. Przez jej teren przechodziły fronty zarówno I, jak i II wojen światowych. W wyniku działań wojennych powstawały cmentarze, mogiły zbiorowe jak i pojedyncze groby żołnierzy tu walczących. Na terenie administracyjnym gminy są chronione, jako **obiekty grobownictwa wojennego**: cztery cmentarze, sześć mogił zbiorowych i pięć grobów wojennych. Są nimi:

- **cmentarz żołnierzy niemieckich** z I wojny światowej z 1915 r., położony ok. 700 m od torów kolejowych, po prawej stronie drogi z m. Gregorowce do m. Wólka Wygonowska na działce nr 130/2; cmentarz jest własnością parafii prawosławnej w Wólce Wygonowskiej; miejsce spoczynku żołnierzy niemieckich w 2008 r. zostało wyremontowane, wykonano obelisk z kamienia z płytą upamiętniającą z napisem: „**Tu spoczywają żołnierze niemieccy polegli w 1915 roku**”; nie ma informacji w temacie ilości grobów i żołnierzy pochowanych na cmentarzu; stan zachowania obiektu jest aktualnie bardzo dobry; obiekt posiada kartę ewidencyjną nr 0674 i jest wpisany do Gminnej Ewidencji Zabytków pod numerem 7/99;

- **cmentarz żołnierzy niemieckich** z I wojny światowej z 1915 r., położony w połowie drogi, po prawej jej stronie z m. Malinniki do m. Gregorowce na działce nr 340; cmentarz jest własnością parafii prawosławnej w Wólce Wygonowskiej; miejsce spoczynku żołnierzy niemieckich w 2004 r. zostało wyremontowane, wykonano nową płytę upamiętniającą z napisem „**Miejsce spoczynku żołnierzy niemieckich z okresu I wojny światowej**”; nie ma informacji w temacie ilości grobów i żołnierzy pochowanych na cmentarzu; stan zachowania obiektu jest aktualnie dobry; obiekt posiada kartę ewidencyjną nr 0081 i jest wpisany do Gminnej Ewidencji Zabytków pod numerem 5/99;

- **cmentarz żołnierzy rosyjskich** z I wojny światowej z 1915 roku; położony na zachodnim skraju m. Gregorowce, po prawej stronie drogi około 200 m od przejazdu kolejowego, na działce nr 130/3; cmentarz jest własnością parafii prawosławnej w Wólce Wygonowskiej; miejsce spoczynku żołnierzy rosyjskich w 2006 r. zostało wyremontowane, wykonano też obelisk z granitu z napisem „**Pamięci spoczywających tu żołnierzy armii rosyjskiej poległych w latach Wielkiej Wojny 1914-1918**”; nie ma informacji w temacie ilości grobów i żołnierzy pochowanych na cmentarzu; stan zachowania obiektu jest aktualnie bardzo dobry; obiekt posiada kartę ewidencyjną nr 0673 i jest wpisany do Gminnej Ewidencji Zabytków pod numerem 6/99;

- **cmentarz wojenny żołnierzy niemieckich** z okresu I wojny światowej, położony na działce nr 353 w obrębie m. Topczykały (nieopodal wiatraków); cmentarz jest na działce należącej do Starostwa Powiatowego w Bielsku Podlaskim; na miejscu spoczynku żołnierzy niemieckich jest pochowany jeden oficer oraz nieznaną liczbą żołnierzy niemieckich; stan zachowania obiektu jest dostateczny; obiekt posiada kartę ewidencyjną nr 13;

- **mogiła zbiorowa nieznanymi żołnierzy** z okresu I i II wojny światowej; położona na cmentarzu parafialnym m. Paszkowszczyzna; na miejscu spoczynku żołnierzy znajduje się pomnik postawiony w 1995 r. przez kombatanów z Gminy Orla z napisem w języku rosyjskim; nie ma informacji nt. ilości żołnierzy pochowanych na cmentarzu; stan zachowania obiektu jest aktualnie dobry; obiekt posiada kartę ewidencyjną nr 15;

- **pięć mogił zbiorowych i cztery groby** żołnierzy i partyzantów radzieckich z okresu II wojny światowej, o numerach kart ewidencyjnych: 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 i 12 znajdują się na cmentarzu parafialnym w Orli, na działce nr 515; stan zachowania obiektów jest dobry i bardzo dobry;
- **grób żołnierza armii radzieckiej** z okresu II wojny światowej zlokalizowany na cmentarzu parafialnym w m. Wólka Wygonowska, stan zachowania obiektu dostateczny, posiada kartę ewidencyjną nr 14.

5.2.4. Zabytki ruchome

Zabytki ruchome, znajdujące się na terenie administracyjnym Gminy Orla, stanowią głównie wyposażenie obiektów kultu religijnego, posiadających unikatowe, cenne wnętrza. Stan zachowania wyposażenia i dekoracji dawnej synagogi w Orli jest bardzo zły, jej wnętrza są reliktem dawnej świetności. W przeciwieństwie do niej wyposażenie liturgiczne świątyń prawosławnych w m.: Orla, Szczyty-Dzięciołowo i Wólka Wygonowska, są w dobrym i bardzo dobrym stanie konserwatorskim.

5.2.5. Zabytki archeologiczne

Zabytkiem archeologicznym jest każdy ślad działalności człowieka znajdujący się w ziemi lub pod wodą, którego zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Można wyróżnić dwa typy zabytków archeologicznych: ruchome i nieruchome. Zabytki ruchome to przedmioty związane z działalnością człowieka w przeszłości, wytwory pracy ludzkiej, takie jak naczynia, narzędzia, ozdoby, broń, itp. Znaczenie ważniejsze z perspektywy nauki i ochrony dziedzictwa są jednak nieruchome zabytki archeologiczne, nazywane też stanowiskami archeologicznymi. Są to obszary, w obrębie których występują źródła archeologiczne wraz z otaczającym je kontekstem, czyli bezpośrednim otoczeniem, układem warstw glebowych oraz zespołem danych, określających ich położenie. Mogą to być grodziska, cmentarzyska, pozostałości dawnych osad, nawarstwienia miast, nawarstwienia związane z funkcjonowaniem zamków, wsi historycznych, itd.

W świetle ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zabytek archeologiczny to zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy będący tym wytworem (art. 3 ust.4).

Na terenie Gminy Orla znajdują się następujące zabytki archeologiczne wpisane do rejestru zabytków:

- Paszkowszczyzna, st. 1, gm. Orla, pow. Bielsk Podlaski grodzisko wczesnośredniowieczne;
Nr rej C-15 decyzje z dn. 30.11.1970 r. nr: 670-1/61/70, 670-1/62/70, 670-1/63/70, 670-1/64/70, 670-1/65/70, 670-1/66/70, 670-1/67/70, 670-1/68/70, 670-1/69/70, 670-1/70/70, 670-1/71/70, 670-1/72/70, 670-1/73/70, 670-1/74/70, 670-1/75/70, 670-1/76/70, 670-1/77/70, 670-1/78/70
- Paszkowszczyzna, st. 2, gm. Orla, pow. Bielsk Podlaski osada przyrodowa wczesnośredniowieczna;
Nr rej.C-16 decyzje z dn. 29.10.1997 r., nr: KZA-535-1/50/97, KZA-535-1/51/97, KZA-535-1/52/97, KZA-535-1/53/97, KZA-535-1/54/97
- Szczyty Dzięciołowo, st. 1, gm. Orla, pow. Bielsk Podlaski, cmentarzysko wczesnośredniowieczne w obudowach kamiennych;
Nr rej. 44/A dec. nr 670-1/4/67 z dn. 30.03.1967 r.

Zabytki/stanowiska archeologiczne zabytków niewpisane do rejestru zabytków ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków

Lp.	Miejscowość	Numer obszaru AZP	Nr Stanowiska w miejscowości	Nr stanowiska na obszarze
1.	ANTONOWO	46-88	1	11
2.	DYDULE	47-87	1	10
3.	DYDULE	47-87	2	11
4.	DYDULE	47-87	3	12
5.	GREDELE	47-87	1	5
6.	GREDELE	47-87	2	6
7.	GREDELE	47-87	3	7
8.	GREDELE	47-87	4	8
9.	GREDELE	47-87	5	14
10.	GREGOROWCE	47-87	1	9
11.	KOSZELE	46-88	1	4
12.	KOSZELE	46-88	2	5
13.	KOSZELE	46-88	3	6
14.	KOSZELE	46-88	4	7
15.	KOSZKI	47-87	1	1
16.	KOSZKI	47-87	2	2
17.	KOSZKI	47-87	3	3
18.	KOSZKI	47-87	4	4
19.	KOSZKI	47-87	5	16
20.	KOSZKI	47-87	6	17

21.	KOSZKI	47-87	7	18
22.	KRZYWA	45-88	1	14
23.	KRZYWA	45-88	5	15
24.	KRZYWA	45-88	6	16
25.	KRZYWA	45-88	7	17
26.	KRZYWA	45-88	8	18
27.	KRZYWA	45-88	9	19
28.	KRYWIATYCZE	46-89	1	15
29.	KRYWIATYCZE	46-89	2	16
30.	KRYWIATYCZE	46-89	3	17
31.	KRYWIATYCZE	46-89	4	18
32.	KRYWIATYCZE	46-89	5	19
33.	KRYWIATYCZE	46-89	6	20
34.	MIKŁASZE	45-88	1	23
35.	MIKŁASZE	45-88	2	24
36.	MIKŁASZE	46-88	3	8
37.	ORLA	46-88	2	1
38.	ORLA	46-88	3	2
39.	ORLA	46-88	4	3
40.	ORLA	47-88	5	1
41.	REDUTY	47-88	2	2
42.	REDUTY	47-88	3	3
43.	SPICZKI	46-87	1	34
44.	SPICZKI	46-87	2	35
45.	SZCZYTY-DZIĘCIOŁOWO	45-89	1	25
46.	SZCZYTY-DZIĘCIOŁOWO	45-89	2	26
47.	SZCZYTY-DZIĘCIOŁOWO	45-89	3	27
48.	SZCZYTY-DZIĘCIOŁOWO	45-89	4	28
49.	SZCZYTY-DZIĘCIOŁOWO	45-89	5	24
50.	SZCZYTY-DZIĘCIOŁOWO	45-88	6	20
51.	SZCZYTY-DZIĘCIOŁOWO	45-88	7	21
52.	SZCZYTY-NOWODWORY	46-88	1	9
53.	SZCZYTY-NOWODWORY	45-88	3	22
54.	SZCZYTY-NOWODWORY	46-88	4	10
55.	SZERNIE	47-88	1	7
56.	TOPCZYKAŁY	46-87	2	36
57.	TOPCZYKAŁY	46-87	3	37
58.	TOPCZYKAŁY	46-87	4	38
59.	TOPCZYKAŁY	46-87	5	39
60.	WÓLKA WYGONOWSKA	48-88	2	19

5.2.6. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych

Gmina Orla nie posiada zabytków w zbiorach muzealnych.

5.2.7. Dziedzictwo niematerialne

Dziedzictwo niematerialne to:

- nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne,

- zwyczaje,
- przekazy ustne,
- wiedza i umiejętności oraz związane z nimi przedmioty i przestrzeń kulturowa,

które są uznane za część własnego dziedzictwa przez daną wspólnotę, grupę lub jednostki.

Z całą pewnością, elementy niematerialne kultury są niezwykle trudne do badania empirycznego i obiektywnej analizy. Niemniej, w niniejszym *Programie* podjęto analizę tych zjawisk. Jest to wyzwanie dla interdyscyplinarnych zespołów badawczych (np. geograficzno–etnograficzno–socjologicznych), które mogą podjąć próbę wyznaczenia zasięgu występowania danych wierzeń, pamięci o wydarzeniach, czy też delimitacji obszaru przenikania tradycji. Może być to pomocne w wyjaśnieniu wielu problemów związanych z kształtowaniem się krajobrazu kulturowego. Istotą nurtu krajobrazowego jest bowiem uchwycenie sensu i rezultatu ludzkiego działania w rzeczywistości przyrodniczej i społecznej.

Chcąc uchwycić specyfikę krajobrazu kulturowego gminy w jej wymiarze niematerialnym należy zwrócić uwagę na dwa przykłady tradycji istniejących w świadomości i przekazach ludności nie tylko opisywanej gminy. Wiążą się one z:

- pamięcią o dawnych wydarzeniach i osobach, na przykładzie „legendy” o dowódcy oddziałów AK Romualdzie Rajsie pseudonim „Bury”,
- wierzeniami ludowymi w uzdrawiającą moc „szeptuch” – kobiet zamawiających choroby.

Stanowią one jedynie egzemplifikację ogólnych procesów kształtowania się tradycji na pograniczach, a w ich efekcie duchowej sfery krajobrazu kulturowego.

- o Pamięć wydarzeń związanych z II wojną światową jest nadal żywa w świadomości mieszkańców gminy, niezależnie od narodowości czy wyznania. Przykładem postaci historycznej oraz związanych z nią tragicznych wydarzeń jest kpt. Romuald Adam Rajs, pseudonim „Bury”. Na temat działalności jego oddziału Armii Krajowej na omawianym obszarze krąży odmienne od ogółu sprawozdanie. Romuald Rajs był żołnierzem Związku Walki Zbrojnej – AK oraz dowódcą 1Brygady Szturmowej i 3Brygady Wileńskiej AK. W latach 1945-1946 oddziały „Burego” walczyły na Białostocczyźnie. Celem ich działań było zwalczanie ugrupowań NKWD i UB. W 1946 r. oddziały „Burego” dokonały egzekucji na kilkudziesięciu furmanach oraz pacyfikacji kilku wsi m.in.: Zaleszany (Powiat Hajnowski), Szpaki, Wólka Wygonowska (Powiat Bielski). Z relacji ludności miejscowej wynika, że powodem zamordowania furmanów były względy etniczne (narodowościowo-religijne). Po wojnie kpt. Romuald Rajs został skazany na karę śmierci przez rozstrzelanie. Natomiast w 1995 r. decyzją Sądu Warszawskiego Okręgu Wojskowego został on rehabilitowany. W świadomości ludności prawosławnej pochodzącej z terenów, na których doszło do pacyfikacji ludności cywilnej „Bury” jawi się jako zbrodniarz i ludobójca. Dramatyczne

relacje oraz ciągle żywa i bolesna pamięć o tamtych wydarzeniach są nadal przedmiotem rozmów oraz są przekazywane kolejnym pokoleniom. Jak wynika z przekazu ludności miejscowej – zginęli ci chłopci, którzy nie potrafili przeżegnać się po katolicku, tylko dlatego, że byli odmiennego wyznania. Ponadto, wydarzenia te są również opisywane w lokalnych czasopismach wydawanych przez organizacje mniejszości, np. *Przegląd Prawosławny czy Nad Buhom i Nawoju*, co podtrzymuje pamięć o tamtych wydarzeniach w tej społeczności.

- Przykład dotyczący wierzeń ludności gminy w uzdrawiającą moc „szeptuch” jest poniżej krótko opisany. Szeptuchami określa się kobiety, zazwyczaj w podeszłym wieku, które zajmują się „szeptaniem”, tj. odczynianiem uroków i leczeniem. Najbardziej znana szeptucha, do której nadal licznie przyjeżdżają ludzie szukający pomocy, mieszka we wsi Orła. Przez ludność miejscową nazywana – „babą z Orli”. Ta tradycja jest połączeniem wierzeń religijnych z magią, przesądami i zabobonami. Kobiety zajmujące się zamawianiem chorób, uznawane są za znachorki. Ludność miejscowa wierzy, że dzięki modlitwie i niezwykłej mocy, którą posiadają te kobiety, mogą one pomóc nie tylko w chorobach, ale też w trudnych sytuacjach rodzinnych (np. gdy rodzina jest w konflikcie; mąż nadużywa alkoholu, itp.). Instytucja szeptuchy jest najbardziej rozpowszechniona w społeczności prawosławnej i katolickiej gminy. Niemniej, z jej usług korzystają również osoby z innych części Polski. Mimo zdecydowanych sprzeciwów oraz krytycznego stanowiska wobec działalności szeptuchy duchownych i hierarchów Kościoła prawosławnego, ciągle przybywają do niej ludzie poszukujący pomocy w sytuacjach, gdy tradycyjne sposoby (np. medycyna konwencjonalna) zawodzą. Ta tradycja i wierzenia, mimo iż wyrosły w jednej grupie kulturowej, są uznawane i akceptowane przez inne grupy zamieszkujące obszar pogranicza. Jest to zatem przykład przenikania się tradycji z jednej kultury do innej.

- **Postacie związane z Orłą:**

- **Chaim Kahan** (Kamieniecki) urodził się w 1850 r., kiedy Orła najlepszy okres miała za sobą. Jego ojcem był orlańskim mełamedem (nauczyciel w szkole religijnej) i sprzedawcą ryb zarazem. Jako kilkunastolatek opuścił rodzinne miasteczko i przeniósł się do nieodległego Brześcia, a następnie Królewca. Kahan zajmował się tam handlem naftą. Zaczynała się epoka ropy naftowej i szybko stał się on jedną z najważniejszych osób w tej branży w Rosji. Jego głównymi konkurentami byli słynni bracia Nobel. Kahan handlował ropą wydobywaną na Morzu Kaspijskim, posiadał też własne złoża naftowe. Jego firma – Petrol, miała siedziby w Baku, Charkowie, Warszawie, Brześciu i wielu miastach Europy Zachodniej. Zmarł w 1916 r. jako jeden z najbogatszych przedsiębiorców w Imperium Rosyjskim, z opinią filantropa hojnie wspierającego organizacje żydowskie. Po jego śmierci warszawski dziennik „Nasz

przeгляд” w artykule „Żydowski król naftowy” napisał: „Był naprawdę człowiekiem niezwykłym i typem niepowszednim. Niespokojny duch o niespożytej energii. Głowa zawsze pełna kombinacji i pomysłów”.

- o **Aryeh Levin** urodził się w 1885 roku w tradycyjnej, wielodzietnej rodzinie żydowskiej w Orli. Od najmłodszych lat przejawiał skłonności ku nauce, początkowo pozostając pod opieką orlańskiego rabina. Podobnie jak w przypadku Chaima Kahana, rodzinne miasteczko szybko stało się dla niego zbyt małe. W wieku 12 lat wyjechał do słynnej jesziwy w Słonimiu, a następnie jesziw w Wołożynie i Brześciu. W wieku dwudziestu lat emigrował do Eretz Israel. Edukację kontynuował w Jerozolimie i po kilku latach został rabinem. Szybko zyskał sławę charyzmatycznego nauczyciela, w tym dzięki swojej opiece nad żydowskimi więźniami politycznymi, więzionymi przez Brytyjczyków. W niepodległym Izraelu został jednym z największych autorytetów duchowych, a dzięki swojej charyzmie zyskał przydomek „cadyka naszych czasów”. Choć był rabinem ortodoksyjnym to szacunkiem obdarzali go również niereligijni Żydzi. Zmarł w 1969 roku, a na jego pogrzeb przybyły tysiące osób, w tym prezydent i premier Izraela. Przed śmiercią nagrodzono go m.in. tytułem honorowego obywatela Jerozolimy.

- **Gmina Orla jako jedyna gmina w Polsce, używa języka białoruskiego, jako pomocniczego języka przed organami Gminy Orla.**

W 2009 r. Rada Gminy Orla podjęła uchwałę Nr XX/174/09 w sprawie wyrażenia zgody na wprowadzenie języka białoruskiego mniejszości narodowej jako języka pomocniczego przed organami Gminy Orla. Na mocy uchwały wystąpiono do ministra właściwego do spraw wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych o wpisanie Gminy Orla do Urzędowego Rejestru Gmin, w których używany jest język pomocniczy.

- **Dwujęzyczne nazewnictwo (w językach polskim i białoruskim) miejscowości należących administracyjnie do Gminy Orla**

Pod koniec 2009 r. Rada Gminy Orla podjęła uchwałę Nr XXVI/216/09 w sprawie wystąpienia z wnioskiem do ministra właściwego do spraw wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych o wpisanie Gminy Orla do Rejestru gmin, na których obszarze używane są nazwy w języku mniejszości.

- **Książka autorstwa Sosny Grzegorza i Fionik Doroteusza pt. „Orla na Podlasiu. Dzieje cerkwi, miasta i okolic”, Bielsk Podlaski-Ryboły-Białystok 1997 r.**

Powszechnym niedostatkim badań historycznych jest niedostrzeżenie bytu codziennego zwykłych ludzi, będących zaledwie mimowolnymi świadkami tzw. wielkiej historii politycznej, decydującej o losach krajów, a nawet całych cywilizacji. Stąd próbę wypełnienia tej luki są badania historyczne obejmujące wąski zakres tematyczny i geograficzny, którą podjęli dwaj, wywodzący się z różnych pokoleń, badacze dziejów Białostoczczyzny: niestrudzony bibliograf prawosławia na tych terenach ks. Grzegorz Sosna z Ryboł oraz młody wtedy historyk i pasjonat regionu z Bielska Podlaskiego, Doroteusz Fionik. Szczegółowym przedmiotem ich dociekań stała się historyczna włość orlańska i jej losy, nierozzerwalnie powiązane z historią tutejszych parafii Kościoła wschodniego. W rezultacie Czytelnicy otrzymali niepowtarzalną okazję do zapoznania się z pionierskim i całościowym opisem przeszłości Orli - tego miasta/wsi na Podlasiu od mniej więcej XVI w. do czasów nam współczesnych. Motywem zdecydowanie dominującym w książce są dzieje najliczniejszego na przestrzeni dziejów w tych okolicach wyznania prawosławnego oraz świątyń tego obrządku.

- **Książka autorstwa Sosny Grzegorza i Fionik Doroteusza pt. „Szczyty Dzieje wsi i parafii”, Bielsk Podlaski-Ryboły-Białystok 2006 r.**

Publikacja ta oparta jest na faktach potwierdzonych dokumentami i fotografiami. Książka zadziwia dogłębnym zbadaniem życia wsi, a czasami u niektórych wywołuje nostalgiczną tęsknotę za dalekim dzieciństwem tam spędzonym. Autorzy zadziwiają głębią swego umysłu i czystością dążeń. Poruszają mistrzostwem słowa. Zachęcają do poznawania przeszłości. Kolejny raz czytelnik uświadamia, jaki wspaniały wynik daje połączenie trudu naukowego i talentu literackiego. Zapaleniec, fanatyk (w najbardziej pozytywnym znaczeniu tego słowa) ojciec Grzegorz Sosna pociąga swym entuzjazmem zarówno czytelników dojrzałych, jak i młodzież studencką. Doroteusz Fionik, współautor książki, jest również znanym miłośnikiem i propagatorem historii regionalnej.

Książka dowodzi tego, że utworzona w 1785 r. Parafia Szczytowska, mimo różnych niekorzystnych uwarunkowań, okazuje się być najbardziej trwałym elementem życia społecznego. Zmieniała się przynależność państwowa i administracyjna tych terenów, powstawały i przemijały placówki oświatowe i organizacje, parafia trwała nadal. W okresie międzywojennym sprowadzono ją prawie w niebyt, starano się zasiać ziarno niezgody wśród jej członków. Jednakże, dzięki oddanemu klerowi i bogobożnym ludziom, zawsze udawało się przezwyciężyć trudności.

- **Praca Michała Sierba pt. „Dobra Orla przed przejściem ich przez Radziwiłłów birżańskich” Uniwersytet Łódzki 2013**

Tekst dotyczy historii majątku Orli sprzed 1585 roku, aż do przejścia przez Bierżana Radziwiłła. Autor po przez opisy konfliktów politycznych i ruchów osadniczych przedstawia

historię dóbr Orli do przełomu XV i XVI wieku, czyli od tego czasu pojawiły się pierwsze źródła pisane na ten temat. W tekście przedstawiono również konflikty dotyczące własności majątku Orli, wyodrębnienie i wytyczenie ich granic, w tym np. wieś Koszki w 1562 r. Znaczna część tekstu opiera się na przedstawieniu szczegółowych danych z rejestru podatkowego z lat 70-tych XVI wieku, który przynosi pełną informację o skali i stanie tych aktywów. Analiza porównawcza między dobra Orla i inne dobra Ziemi Bielskiej i Podlasia podsumowuje artykuł.

- **Praca Wojciecha Konończuka pt. „Dobra Orla w latach 1771–1914: od Izabeli Branickiej do Aleksandra Patona”, Bielski Almanach Historyczny 2018**

Praca przedstawia sytuację dóbr orlańskich w latach 1771–1914. Okres ten otwiera śmierć Jana Klemensa Branickiego, który posiadał je na zasadzie dzierżawy zastawnej. Wówczas Radziwiłłowie podjęli wysiłki na rzecz ich odzyskania, co doprowadziło do długiego sporu z Izabelą Branicką, która uznawała się za ich dożywotnią posiadaczkę. Włość orlańska powróciła do Radziwiłłów dopiero w 1808 roku, po ponad stuletnim okresie dzierżawienia jej przez Branickich. W kolejnych dziesięcioleciach dobra te kilkakrotnie zmieniały właścicieli w rodach Radziwiłłów i spokrewnionych z nimi Wittgensteinów, aby na przełomie XIX i XX wieku zostać rozsprzedane przez Aleksandra Patona.

- **Pozycja napisana przez Sosnę Grzegorza i Troc-Sosnę Antoninę pt. „Dzieje miejscowości Reduty i Szernie we włości Orłańskiej” Bielsk Podlaski 2007**

Publikacja niniejsza składa się z czterech części. W pierwszej przedstawiono dzieje włości orlańskiej oraz wsi Reduty i Szernie, z których pochodzą autorzy. Wprawdzie od kilkudziesięciu lat już tam nie mieszkają, ale sentyment do lat młodości sprawił, iż zapragnęli przybliżyć dzieje wsi, wzbogacając swą pracę o liczne fotografie. W 2007 roku mija 430 lat od pierwszej pisanej wzmianki o wsiach Reduty i Szernie. Druga część poświęcona jest rodom: Troców i Krupów z Redutów, Sosnów, Kosów i Kukulców z Szerniów, Sawiczów z Saków, Cichych z Tofiłowców oraz Masalskich z Czechów Orłańskich. Setki osób odnajdzie tu swoje rodowody. Sprzyjają temu również zamieszczone spisy mieszkańców wsi Reduty i Szernie z XVII, XIX i XX wieków oraz akta notarialne kupna gruntów, dokumenty i fotografie z początku XX wieku. Trzecią część poświęcono folklorowi i obrzędowości wsi Reduty, zaś część czwartą - dorobkowi naukowemu o. Grzegorza Sosny i m. Antoniny Troc-Sosny.

- **Książka pod redakcją Wojciecha Konończuka pt. „Figura Św. Jana Nepomucena ze Szczytów -Dzięciolowa. Lwowska Rzeźba Rokokowa Na Podlasiu”, Warszawa 2018**

Pozycja opisuje różne aspekty dziejów figury świętego katolickiego, wieńcząc projekt

renowacji rzeźby, a zarazem jest próbą opisaną jej bogatej historii. Figura dzięki inicjatywie i zaangażowaniu Fundacji im. Jana Walentego Węgierskiego przeszła kompleksową konserwację, przez co aktualnie ukazuje w pełni, jak wybitne jest to dzieło sztuki.

- **Książka autorstwa Fionika Doroteusza, wydana w języku białoruskim pt. (w polskim tłumaczeniu) „Miejsca w historii podlaskich Białorusów”, Muzeum Małej Ojczyzny w Studziwodach 2013**

Praca przedstawia bogatą historię kilku podlaskich miast, miasteczek i wsi w kontekście ich położenia na ważnych szlakach komunikacyjnych i gościńcach z północy na południe i ze wschodu na zachód. Książka zawiera również rozdział „Książęca Orla” i jest adresowana do młodych i starych, do wszystkich, których ciekawi ich historia i kultura.

- **„Poeta z Paszkowszczyzny”**

Pan Włodzimierz Sosna, artysta ludowy z Paszkowszczyzny, będąc zwykłym rolnikiem pisze wiersze w miejscowej gwarze. Posiada również dar przedstawiania w formie mowy wiązanej i rymu dźwięczącego, rzeczywistości życia na wsiach w dawnych czasach, jak i obecnego. Swój życiorys przedstawił w formie wiersza, który można przeczytać min. na stronie: https://orlaszkola.edu.pl/backauszczyzna/wersja_polska/artycisci_ludowi1.htm (09.12.2020 r.).

Początki twórczego pisania u pana Włodzimierza zbiegły się z przejściem na rolniczą emeryturę. Gdy gospodarstwo przejął syn Jan, panu Włodzimierzowi i jego żonie Wierze, chociaż często jeszcze pomagają przy rolniczych zajęciach, przybyło wolnego czasu, a więc i okazji do refleksji nad przeszłością i teraźniejszością.

- **Orla - Karta Dziedzictwa Kulturowego**, opracowana przez Pawła Sygowskiego VI/2015 i Wojciecha Konończuka VIII/2015 - <http://shtetlroutes.eu/pl/orla-karta-dziedzictwa-kulturowego>(09.12.2020 r.).

Na stronie internetowej Ośrodka „Brama Grodzka - Teatr NN” w Lublinie, który jest samorządową instytucją kultury działającą na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego i edukacji w ramach Projektu "Shtetl Routes" mającego na celu wsparcie rozwoju turystyki w oparciu o żydowskie dziedzictwo kulturowe pogranicza Polski, Białorusi i Ukrainy jest zamieszczona „Orla – karta dziedzictwa kulturowego”. Karta nawiązuje do spotkania kultur, tradycji i religii w dawnym mieście Orla.

- **Znaczki turystyczne z wizerunkiem Synagogi i Cerkwi Prawosławnej pod wezwaniem św. Michała Archaniola w Orli**

Od 2016 roku w Orli można nabyć znaczki turystyczne z wizerunkiem Synagogi i Cerkwi Prawosławnej pod wezwaniem św. Michała Archanioła w Orli. Znaczki turystyczne to okrągły, drewniany krążek przedstawiający miejsce, do którego dotarł turysta. Jest pamiątka i potwierdzeniem pobytu. W żadnym innym miejscu nie można kupić takiego znaczka. Znaczek posiada numer identyfikujący dane miejsce, z tego też powodu jest on prawdziwą atrakcją dla kolekcjonerów.

9 czerwca 2016 roku w Synagodze odbyła się prezentacja znaczków turystycznych. Na początku spotkania Pan Dariusz Horodecki – nauczyciel, kolekcjoner, archiwista opowiedział genezę znaczka i sposób ich kolekcjonowania. Sam w swojej kolekcji ma już ponad 100 znaczków z całej Polski. Na terenie województwa podlaskiego można nabyć 10 znaczków turystycznych. Pan Dariusz Fionik- etnograf, historyk i założyciel Muzeum Małej Ojczyzny w Studziwodach przedstawił zarys historii Synagogi i Parafii Prawosławnej w Orli. Wszyscy zainteresowani nabyciem znaczka turystycznego są zapraszani do Gminnego Ośrodka Kultury w Orli.

- **Młodzieżowy zespół "Fermata"**

Młodzieżowy zespół "Fermata" powstał w 2004 roku. W skład zespołu wchodzi młodzież w wieku szkolnym, w ich repertuarze znajdują piosenki w języku polskim, białoruskim, rosyjskim i ukraińskim. Zespół Fermata występuje na różnego rodzaju przeglądach, festynach, imprezach okolicznościowych organizowanych na terenie woj. podlaskiego. Muzycznym kierownikiem zespołu jest Pani Justyna Porzezińska.

- **Zespół „Orlanie”**

Początek historii zespołu przypada na rok 1946. Początkowo nosił on nazwę "Mandolinistów -Śpiewaków z Orli". Założycielem, kierownikiem i dyrygentem był wówczas Pan Rodion Ogijewicz.

Przez orlański zespół przewinęło się ponad sto osób, zdolnych śpiewaków i muzyków. Wysoki poziom artystyczny to w znacznej mierze wynik pracy instruktorów muzycznych. Byli nimi: Rodion Ogijewicz, Jan Saniewski, Mirosław Kadziewicz, Grzegorz Kaczyński, Piotr Niewiński, Józef Januszko, Aleksander Wołkowycki, Mirosław Burzyński.

Od lat 90 tych zespół pod nazwą "Orlanie" był prowadzony przez instruktorów z Białorusi -Walerego Kruczkowa z Grodna i Saszę Sosnowicz z Mińska. Obecnie od 25 lat nieprzerwanie pracą zespołu kieruje Pan Mikołaj Fadin z Grodna, w pracy pomaga mu żona Ludmiła, która zajmując się choreografią zespołu. Zespół "Orlanie" ze swoim wspaniałym dorobkiem artystycznym jest wizytówką gminy Orla. Przyczynił się do pielęgnowania i upowszechniania miejscowej kultury i języka. W ich repertuarze znajdują się pieśni w języku: białoruskim, ukraińskim, rosyjskim

i polskim. W swoim dorobku artystycznym zespół ma dwie płyty.

- **Zespół folkloru autentycznego - "Malinki"**

Zespół folkloru autentycznego - "Malinki" powstał w 1998 r. Inicjatorem powstania zespołu był Stefan Kopa, kierownikiem zespołu jest Pani Wiera Niczyporuk. Zespół kultywuje miejscowy folklor, śpiewając pieśni charakterystyczne dla wsi Malinniki, przedstawia również różnego rodzaju obrzędy związane z weselem, chrztem, żniwami. Jest to jedyny zespół w naszej gminie, który prezentuje folklor w najczystszej jego postaci. To dzięki nim możemy usłyszeć pieśni śpiewane przez nasze prababki i babki, zobaczyć i przekazać naszym następcom piękno dawnych zwyczajów. W 2013 r. ukazała się pierwsza płyta zespołu.

- **Białoruski festyn Ludowy "Orlańskie Spotkania"**

Każdego roku w Orli odbywa się Festyn Kultury Białoruskiej "Orlańskie Spotkania", na którym prezentują się zespoły estradowe i ludowe śpiewające w języku białoruskim, ale też polskim, ukraińskim czy rosyjskim. Występują w nim zespoły: z Białorusi, z Białegostoku, z Narwi, z Czyż, z Bielska Podlaskiego, a także zespoły działające przy Gminnym Ośrodku Kultury: Orłanie, Werwoczki, Malinki, grupa dziecięca oraz z samej Orli, w tym też zespół działający przy Szkole Podstawowej w Orli. W ramach festynu wystawiane są stoiska z rękodziełem ludowym i jedzeniem regionalnym. Na festynie niekiedy swoją obecnością zaszczycają urzędnicy placówek dyplomatycznych Republiki Białoruś w Rzeczypospolitej Polskiej, wytypowani urzędnicy Wojewody Podlaskiego ds. Mniejszości Narodowych oraz przedstawiciele lokalnych władz samorządowych różnych szczebli i rządowych jednostek organizacyjnych.

- **Festyn "Na Meży"**

Na pograniczu dwóch zaprzyjaźnionych gmin: Gminy Orla i Gminy Czyże, na boisku we wsi Morze, corocznie odbywa się festyn pod nazwą "Na meży". W ramach spotkania występują zespoły działające przy Gminnym Ośrodku Kultury w Orli: "Orłanie", "Malinki", "Werwoczki" i "Fermata", a także zespoły z Czyż: "Wierasy" i "Czyżowianie". Podczas festynu, prezentują się również muzycznie zespoły: "Art.Pronar" z Narwi i "Viesna" z Białegostoku oraz Grupa Śpiewacza z Morza. W czasie trwania występów, uczestnicy festynu mają okazję kultywować kulturę swojego regionu oraz zwiedzić gminne stoiska promocyjne i tradycji kulinarnej.

- **Międzynarodowy Festiwal Teatralny Wertep**

Zwykle na przełomie lipca i sierpnia odbywa się jeden z najbardziej niezwykłych festiwali w kraju i w regionie. Kultura jest bardzo ważna, bowiem przynosi radość, daje nadzieję na lepsze

jutro, pozwala na chwilę wytchnienia, refleksji. Stąd Teatr objeżdża miejscowości północno-wschodniego pogranicza Polski, za darmo pokazując spektakle dla dzieci, młodzieży i dorosłych - sztukę teatrów ze świata. W programie objazdu zawsze jest Orla, kiedy to widzowie z gminy mają szansę zobaczyć od pięciu do ośmiu spektakli i koncertów

- **"Pamięć Trwa" obchody rocznicy ostatecznej zagłady orlańskich Żydów**

W celu upamiętniania wydarzenia Gminne Centrum Kultury w Orli rokrocznie organizuje obchody Rocznic Zagłady Orlańskich Żydów. W ich trakcie mieszkańcy gminy min. spotkają się z pisarzami i popularyzatorami nauki i sztuki żydowskiej, uczestniczą w projekcjach filmów w temacie obchodów rocznicowych.

- **Rękodzieło ludowe**

Gmina Orla słynie z rękodzieła ludowego. Mieszkańcy gminy wytwarzają wyroby ze słomy, brzozy, siana, wikliny i papieru.

Można tu również spotkać artystów - stolarzy wykonujących tradycyjne drewniane zdobienia domów oraz gospodynie domowe zajmujące się m.in. przyrządzaniem tradycyjnych potraw i wypiekiem chleba w zwyczajowy sposób

5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

Zgodnie z art. 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r., formami ochrony zabytków są:

- wpis do rejestru zabytków;
- uznanie za pomnik historii;
- utworzenie parku kulturowego;
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Na obszarze Gminy Orla, funkcjonuje jedynie jedna z ww. form. Jest to wpis do rejestru zabytków.

Rejestr zabytków Gmina Orla, wpisanych do rejestru zabytków Wojewódzkiego Konserwatora Ochrony Zabytków w Białymstoku. Stąd też 13 zabytków nieruchomości z terenu Gminy Orla, są wpisane do rejestru zabytków. Są to jedne z najcenniejszych elementów krajobrazu kulturowego terenu gminy:

✓ **m. Moskiewce**

- dom nr 57, drewniany., z 1904 r., nr rej.: A-409 z 27.08.1991

✓ **m. Orla**

- część miejscowości, z początku XVII-XIX w., nr rej.: A-438 z 21.12.1976

- cerkiew prawosławna p.w. św. Michała, drewniana, z 1797, przebudowana w 1879, nr rej.: A-410 z 26.10.1966

- dzwonnica-wieża, drewniana, z XIX w., nr rej.: A-410 z 19.10.1977

- synagoga, z XVII w., nr rej.: A-411 z 24.02.1953

- cmentarz prawosławny, z końca XVIII w., nr rej.: A-78 z 28.12.1988

- cerkiew cmentarna p.w. św. Braci Cyryla i Metodego, z II połowy XIX, nr rej.: A-78 z 19.10.1977

- trzy przepusty (nr 1, nr 2, nr 3) na drodze powiatowej 1654 B z Orli do Dubicz Cerkiewnych, nr rej.: A-610 z 5.02.2018,

✓ **m. Pawlinowo**

- cmentarz prawosławny z kaplicą grobową rodziny Szulców, z połowy XIX w., nr rej.: A-447 z 26.08.1999

✓ **m. Szczyty - Dzieciolowo**

- cerkiew greko-katolicka., obecnie prawosławna, p.w. Ścięcia Głowy Św. Jana, z 1785 r., nr rej.:

A-83 z 3.11.1951

- dzwonnica, nr rej.: A-83 z 3.11.1951

- cmentarz prawosławny, z II połowy XVIII, nr rej.: A-83 z 14.11.1990

✓ **m. Szczyty - Nowodwory**

- dwór, drewniany, z XVIII/XIX w., nr rej.: A-525 z 30.03.1977

5.4. Zabytki w Gminnej Ewidencji Zabytków

Zgodnie z art. 21 ustawy z dnia 23 lipca 2003r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy. Natomiast art. 22 ust. 5 ustawy stwierdza, że w gminnej ewidencji zabytków, prowadzonej przez organy samorządu terytorialnego, powinny być ujęte zabytki nieruchome:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Prowadzenie gminnej ewidencji zabytków nie podlega ograniczeniom czasowym, gdyż obie wojewódzka i gminna - mają otwarty charakter. Zgodnie ze stanowiskiem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, wyrażonym w piśmie z dnia 18 grudnia 2012 roku, zarówno założenie gminnej ewidencji, jak i wprowadzenie zmian w tejsze, oznacza dla organu gminy konieczność wydawania stosownych zarządzeń.

Przepisy prawa nie przewidują wprost obowiązku informowania właścicieli i posiadaczy zabytków o ujęciu go w gminnej ewidencji zabytków, fakt włączenia do tejsze powinien być podany do publicznej wiadomości w sposób przyjęty w danej gminie. Oznacza to spełnienie zasady informowania obywateli o działaniach organów, które mają wpływ na ich prawa i obowiązki. Zarządzenia Prezydenta dotyczące zmian wprowadzanych w Gminnej ewidencji zabytków publikowane są w Biuletynie Informacji Publicznej.

W Polsce powojennej pierwsze prace inwentaryzacyjne zakrojone na szeroką skalę miały miejsce na przełomie lat 50. i 60. XX w. Powstała wówczas ewidencja obejmowała, w formie tzw. kart zielonych około 35.000 zabytków, podzielonych następnie na pięć grup 0 i od I do IV. W krótkim czasie zaniechano stosowania tej kontrowersyjnej klasyfikacji, mającej swe odzwierciedlenie w systemie dotacji prac konserwatorskich oraz pociągającej za sobą rozbiórki obiektów zaliczonych do grup niższych. W 1975 roku opracowano nowy wzór karty ewidencyjnej. Określana potocznie mianem karty białej obowiązuje, z pewnymi modyfikacjami, do dziś. Bardziej rozbudowane przez co czasochłonne działania ewidencyjne zostały uzupełnione tzw. kartami adresowymi. Przygotowywane w formie fiszek katalogowych miały umożliwić szybkie rozeznanie w zasobach zabytkowych i do dziś są często jedyną dokumentacją sporządzoną dla zabytku. Obok karty ewidencyjnej przyjętej dla zabytków architektury i budownictwa sporządzane są również ewidencje zabytkowych założeń zieleni i założeń cmentarnych, zespołów budowlanych i układów urbanistycznych, stanowisk archeologicznych (tzw. karta KEZA) oraz zabytków ruchomych, w tym zabytków techniki i instrumentów muzycznych. Sporządzane są zawsze w kilku egzemplarzach, a przynajmniej w dwóch: przechowywanym w archiwach urzędów konserwatorskich oraz archiwum Narodowego Instytut Dziedzictwa (NID). W myśl przepisów cząstkowe tj. wojewódzkie zbiory kart ewidencyjnych współtworzą centralną, ogólnokrajową ewidencję zabytków, której depozytariuszem jest NID (w imieniu Generalnego Konserwatora Zabytków).

Regulacje obecnie obowiązującego Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa

Narodowego z dnia 28 maja 2011 roku w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. z 2011 r. Nr 113, poz. 661) wprowadzają rozróżnienie dokumentacji ewidencyjnej dla zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków oraz dla zabytku nie wpisanego do rejestru zabytków, pomimo iż zbiory te w praktyce ząębiają się (przykładowo zabytek włączony do wojewódzkiej ewidencji może być wpisany do rejestru zabytków). Natomiast dokumentacja dla zabytków znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków nieruchomych wykonywana jest na zlecenie samorządu w formie karty adresowej zabytku.

Zbiór kart ewidencyjnych systematycznie powiększa się, jednocześnie część dokumentacji zyskuje walor wyłącznie archiwalny, gdyż wartości zabytkowe nie są niezmiennie i mogą ulec znacznemu zmniejszeniu lub zostać utracone wraz z całkowitym zniszczeniem zabytku, jak i podważone wskutek nowych ustaleń naukowych. Tym samym, obowiązek umieszczenia zabytku włączanego do wojewódzkiej ewidencji zabytków w ewidencji gminnej winien być weryfikowany bieżącymi ustaleniami. Z kolei wyłączenie karty ewidencyjnej ze zbioru kart współtworzących wojewódzką ewidencję przechowywanych w archiwum zakładowym Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Warszawie jest wyłącznie czynnością materialno-techniczną, będącą następstwem stwierdzenia całkowitego zdegradowania zabytku pod względem technicznym, potwierdzonego ekspertyzą, bądź daleko idących, samowolnych przekształceń skutkujących utratą wartości zabytkowych (artystycznych, historycznych lub naukowych).

Aktualnie obowiązująca gminna ewidencja zabytków Gminy Orla sporządzona została w 2017 r. i obowiązuje na podstawie Zarządzenia Nr 33/2017 Wójta Gminy Orla z dnia 29 czerwca 2017 r. w sprawie przyjęcia Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Orla. Obejmuje ona wszystkie obiekty zabytkowe objęte ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków województwa oraz obiekty z wojewódzkiej ewidencji zabytków i inne wskazane przez Wójta Gminy Orla w porozumieniu w Podlaskim Wojewódzkim Konserwatorze Zabytków, a także stanowiska archeologiczne. Łącznie, gminna ewidencja zabytków Gminy Orla obejmuje 42 obiekty zabytkowe. Najliczniejszą grupą obejmuje budynki (dwory, domy i budynki gospodarcze) w typie wiejskim, co jest typową sytuacją w przypadku obszarów niskokozurbanizowanych. Są także obiekty sakralne i budynki użyteczności publicznej (tabela poniżej).

Lp.	Adres obiektu	Obiekt	Data powstania	Nr w rejestrze zabytków / data wpisu
Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków				
1.	Moskiewce 57	dom mieszkalny	1904 r.	A-409 /27.06.1991 r.

2.	Orla	zabytkowa część miejscowości będąca przykładem barokowego rozplanowania urbanistycznego	pocz. XVII-XIX w.	A-438 /21.12.1976 r.
3.	Orla, ul. Kleszczelowska 9	Cerkiew Prawosławna pw. św. Michała Archanioła	1797 r. przebud. 1879 r.	A-410 /19.10.1977 r.
4.	Orla, ul. Kleszczelowska 9	Dzwonnica przy Cerkwi Parafialnej pw. św. Michała Archanioła	XIX w.	A-410 /19.10.1977 r.
5.	Orla	Cerkiew Cmentarna pw. śś. Braci Cyryla i Metodego	II poł. XIX w.	A-78 /19.10.1977 r.
6.	Orla, ul. Spółdzielcza	Synagoga	XVII w.	A-411 /24.03.1953 r.
7.	Orla	cmentarz parafii prawosławnej	k. XVIII w.	A-78 /28.12.1988 r.
8.	Orla – Reduty	3 mostki – przepusty drogowe	pocz. XX w.	542 /31.08.1984 r.
9.	Pawlinowo	cmentarz prawosławny z kaplicą grobową rodziny Szulców	poł. XIX w.	A-447 /26.08.1999 r.
10.	Szczyty -Dzięciółowo	Cerkiew Prawosławna pw. Ścięcia Św. Jana Chrzciciela	1785 r.	A-83 /03.11.1951 r.
11.	Szczyty -Dzięciółowo	Dzwonnica Cerkiewna		A-83 /03.11.1951 r.
12.	Szczyty -Dzięciółowo	cmentarz prawosławny	II poł XVIII w.	A-83 /14.11.1990 r.
13.	Szczyty -Nowodwory	dwór drewniany	XVIII /XIX w.	A-525 /30.03.1977 r.
Zabytki nie wpisane do rejestru zabytków				
14.	Czechy Zabłotne	cmentarz prawosławny		
15.	Gregorowce	cmentarz parafii prawosławnej		
16.	Gregorowce	cmentarz żołnierzy niemieckich z I wojny światowej		
17.	Gregorowce	cmentarz żołnierzy rosyjskich z I wojny światowej		
18.	Gregorowce – Malinniki	cmentarz żołnierzy niemieckich z I wojny światowej		
19.	Gregorowce	budynek gospodarczy w zespole budynków kolejowych (I)		
20.	Gregorowce	budynek gospodarczy w zespole budynków kolejowych (II)		
21.	Gregorowce	budynek gospodarczy w zespole budynków kolejowych (III)		
22.	Gregorowce	budynek gospodarczy w zespole budynków kolejowych (IV)		
23.	Gregorowce	dom mieszkalny nr 19/21 w zespole budynków kolejowych		
24.	Gregorowce	dom mieszkalny nr 15/17 w zespole budynków kolejowych		
25.	Gregorowce	dom mieszkalny nr 13 w zespole budynków kolejowych		
26.	Gregorowce	piwnica w zespole budynków kolejowych		
27.	Koszele	cmentarz prawosławny parafii w Orli		
28.	Malinniki	cmentarz prawosławny pw. św. Michała parafii w Orli		
29.	Orla	cmentarz żydowski		
30.	Orla	cmentarz żydowski (nieistniejący)		
31.	Orla	park dworski		
32.	Orlanka	budynek dworcowo-mieszkalny		

33.	Paszkowszczyzna 74	szkoła
34.	Pawlinowo	park dworski
35.	Reduty	cmentarz parafii prawosławnej
36.	Spiczki	cmentarz prawosławny
37.	Szczyty -Dzięciołowo	park dworski
38.	Szczyty -Nowodwory	park dworski
39.	Szernie	cmentarz prawosławny
40.	Topczykały	cmentarz prawosławny
41.	Wólka Wygonowska	cmentarz prawosławny
42.	Wólka Wygonowska	cmentarz przycerkiewny

Gminna ewidencja zabytków stanowi zbiór otwarty. W przyszłości możliwe będzie jej uzupełnienie poprzez włączenie do niej obiektów zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków decyzją Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków lub których karty ewidencyjne zostaną włączone do wojewódzkiej ewidencji zabytków zarządzeniem Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, zgodnie z rozporządzeniem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem.

5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy

Kwestia wartościowania dziedzictwa kulturowego i zabytków jest rozważana przez specjalistów od wielu lat. Zagadnieniu temu poświęcono niezliczoną liczbę wystąpień, artykułów i publikacji, nie dochodząc do wiążących wniosków. W trakcie dyskusji wpracowano kilka schematów wartościowania zabytków, które w dalszym ciągu są dyskutowane. Najszerzej do tematu nadawania wartości obiektom zabytkowym podszedł Michał Tadeusz Witwicki (architekt, konserwator zabytków, rzeczoznawca MKiDN) w pozycji pt. „Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków”, proponując pięć kryteriów oceny:

- 1) ocena wartości historycznej - autentyczność substancji, funkcji i formy; materialne odzwierciedlenie historii; wartość dokumentu historii;
- 2) ocena wartości artystycznej - bogactwo form; wartości stylowe; wartości twórcze; rola w zespole; wartości estetyczne;
- 3) ocena wartości naukowej - wartość świadka / dokumentu dziejów; wartość obiektu jako przedmiotu badań; wartość edukacyjna (dydaktyczna);

- 4) ocena wartości niematerialnych - wartość emocjonalna przeżyć religijnych; wartość tradycji historycznej; wartość symbolu; wartość emocji estetycznych;
- 5) dodatkowe kryteria oceny - ocena stanu technicznego, ocena wartości użytkowej, wartość miejsca obiektu w regionie, wartości historyczne w świetle interesu społecznego.

Przywołane kryteria jako jedne z nielicznych uwzględniają nie tylko materialne aspekty wartościowania dziedzictwa, ale także wartości ulotne, jak emocje mieszkańców łączące się z konkretnymi obiektami. Wartościowanie dziedzictwa i wskazywanie, które obiekty powinny zostać objęte ochroną prawną a które przez pozbawienie tej ochrony mogą być skazane na unicestwienie jest kwestią niezwykle trudną. Jak wskazują specjaliści NID, z analizy wpisów do rejestru zabytków, prowadzonej od wielu lat przez tę instytucję wynika, że zapisy tych decyzji w przeważającej liczbie nie odzwierciedlają i nie opisują jednoznacznie rzeczywistych wartości zabytku, przesądzających o objęciu go ochroną.

Nieprecyzyjne opisy przedmiotu i zakresu ochrony, sporządzane przez kolejne dziesięciolecia w oparciu o zmienne kryteria oceny wartości zabytkowej, a niekiedy w ogóle nie wymieniące, co podlega ochronie, generują wiele problemów związanych z bieżącą działalnością konserwatorską. Dotykają one zarówno urzędów ochrony zabytków, które w zależności od indywidualnego podejścia wojewódzkiego konserwatora zabytków lub kierownika delegatury stosują różne kryteria ocen, a tym samym dyktują zróżnicowane zasady postępowania, jak i po stronie właścicieli i użytkowników zabytków, którzy wprawdzie na ogół dysponują decyzją o wpisie do rejestru zabytków, lecz często nie są świadomi wartości, jakie przedstawia zabytek i co faktycznie powinno podlegać prawnej ochronie.

Mając świadomość wymienionych wyżej problemów, przy braku innych przesłanek powszechnie przyjmuje się, że największe znaczenie dla gminy, wsi czy regionu mają zabytki objęte ochroną prawną – pomniki historii lub obiekty wpisane do rejestru zabytków. Najważniejsze spośród nich to obiekty o znaczeniu ponadregionalnym, stanowiące markę Orli w województwie, Polsce i za granicą - świątynie różnych wyznań. Mają one także ważny wpływ na kształtowanie tożsamości mieszkańców, stanowią powód do dumy z posiadanego dziedzictwa. Należy też pamiętać o tych zabytkach oraz obiektach nieobjętych ochroną prawną, które posiadają znaczną wartość o wymiarze regionalnym oraz lokalnym, często w obrębie dzielnicy czy nawet ulicy. Łączą i integrują one mieszkańców wspólnotą wspomnień.

Kierując się dobrem nadrzędnym jakim jest tożsamość mieszkańców na przestrzeni lat podejmowano w Gminie Orla decyzje o rekonstrukcji wielu obiektów zabytkowych.

Stąd do grupy tej należą:

- ✓ część miejscowości Orla z XVII-XIX w.,
- ✓ drewniana cerkiew prawosławna p.w. Św. Michała Archanioła w Orli,

- ✓ synagoga żydowska z XVII w.,
- ✓ drewniana cerkiew greko-katolicka, obecnie prawosławna p.w. Ścięcia Głowy Św. Jana z 1785 r. w Szczytach Dzieciołowo,
- ✓ obiekty grobownictwa wojennego, cmentarze wojenne w Gregorowcach oraz mogiły i groby wojenne na cmentarzu parafialnym w Orli.

Według zasad współcześnie stosowanych kryteriów „dawności” i „oryginalności” substancji zabytkowej, obiekty te nie spełniałyby definicji zabytków. W tym przypadku najważniejsze stały się przesłanki niemierzalne, wartość emocjonalna oraz tradycji historycznej, a także symboliczna wartość tych obiektów jako sztandarowych zabytków gminy.

6. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ

W wyniku weryfikacji danych archiwalnych i waloryzacji zabytków nieruchomości wykonanej podczas sporządzania gminnej ewidencji zabytków, stwierdzono, iż na terenie Gminy Orla przeważają zabytki budownictwa drewnianego, mieszkalnego. W gminnej ewidencji zabytków ujęte zostały obiekty o niezatartych cechach zabytkowych. Niestety, procesy modernizacji przebiegające ze znacznym nasileniem w ciągu ostatnich dwudziestu lat, w znacznym stopniu szkodzą obiektom architektury dawnej. Należy tu wymienić niefachowo prowadzone modernizacje i remonty-rozbudowy zmieniające bryłę budynku, wymiana stolarki okiennej i drzwiowej, często powiązana ze zmianą kształtu otworów, zmiany pokrycia dachów. Uszczerbek pod tym względem jest tym większy, iż właśnie charakterystyczne budownictwo stanowi o odrębności kulturowej miasta i terenu. Drugim poważnym problemem jest fakt, iż zdecydowana większość zabytków mieszkalnych i gospodarczych pozostaje we własności prywatnej lub zarządczej. Właściciele i zarządcy nie kwapią się zbytnio do remontowania i odtwarzania dawnej świetności posiadanych dóbr kultury.

I tak np. w latach 80-tych XX w. w synagodze w Orli wykonano remont więźby dachowej, pokrycie dachówką ceramiczną, wzmocnienie istniejących stropów konstrukcją żelbetową, klatki schodowe w elewacji frontowej. Uprzątnięto gruz. Odbudowano babince boczne, wykonano m.in. kanały c.o., fundamenty pod ścianki działowe. Na całości wykonano obróbki blacharskie z blachy miedzianej, zabezpieczono malowidła ściennie poprzez podklejenie do tynku. W latach 2000-2001 wykonano ogrodzenie oraz oszklono stolarkę okienną. Gmina w Orli zleciła wykonanie utwardzenia placu przed synagogą kostką z Polbruku. Ponadto wykonano obróbki blacharskie, założono rury spustowe. W 2010 roku gmina Orla przekazała synagogę Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego w Warszawie. Od tego czasu nie wykonane zostały żadne prace konserwatorskie.

Pozostałe obiekty sakralne i grobownictwa wojennego zachowane są w większości w dobrym stanie, na bieżąco remontowane, zaś wszelkie działania przy zabytkach są uzgadniane i akceptowane przez Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

W celu określenia priorytetów Programu Opieki nad Zabytkami oraz możliwości w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego Gminy Orla opracowano analizę SWOT. Powstała ona również w oparciu o Strategię Zrównoważonego Rozwoju Gminy Orla.

Mocne strony:

- ✓ różnorodność zasobów zabytkowych,
- ✓ małe przekształcenia w obrębie większości zabytkowych obiektów gospodarczych i mieszkalnych,
- ✓ duże zasoby przyrodnicze, które można wykorzystać w celach turystycznych i rekreacyjnych (wędkarstwo, agroturystyka), w tym w ramach turystyki weekendowej
- ✓ niski poziom zanieczyszczenia środowiska,
- ✓ położenie gminy w sąsiedztwie aglomeracji miejskiej (Bielsk Podlaski, Hajnówka),
- ✓ położenie gminy w bliskim sąsiedztwie z Republiką Białoruś (turystyka regionalna, wymiana aktywności w dziedzinie kultury),
- ✓ wysoki poziom aktywności społecznej mieszkańców gminy

Słabe strony:

- ✓ słabo rozwinięta infrastruktura turystyczna,
- ✓ brak oznakowania atrakcji turystycznych,
- ✓ słaba promocja regionu i informacja turystyczna,
- ✓ niski poziom wykształcenia mieszkańców,
- ✓ słabe poczucie tożsamości kulturowej, niska świadomość wielokulturowości Podlasia,
- ✓ zabytki o charakterze lokalnym, pojedyncze obiekty posiadające wybitne wartości historyczne i artystyczne,
- ✓ emigracja młodych, często dobrze wykształconych ludzi poza granice gminy, mała świadomość posiadanych wartości krajobrazu kulturowego i różnorodności dziedzictwa.

Szanse:

- ✓ wykorzystanie rz. Orlanki jako wodnego szlaku turystycznego (wycieczki kajakowe),
- ✓ możliwość uzyskania wsparcia z funduszy Unii Europejskiej,
- ✓ uwzględnienie zagadnień z zakresu ochrony zabytków w programach rozwojowych gminy,
- ✓ wyeksponowanie dziedzictwa kulturowego jako jednej z atrakcji regionu,

- ✓ uwzględnienie zagadnień z zakresu ochrony zabytków w planowaniu przestrzennym,
- ✓ korzystanie z wszelkich programów i funduszy, w ramach których pozyskane zostaną środki na remont obiektów zabytkowych gminy oraz rozwój turystyki,
- ✓ zwiększanie świadomości społecznej poprzez wydawane informatorów, folderów, publikacji, katalogów i udostępnianie opisów zabytków w Internecie,
- ✓ propagowanie istniejących i tworzenie nowych tras turystycznych zabytków architektury i budownictwa w powiązaniu z atrakcjami turystycznymi i krajobrazowymi.

Zagrożenia:

- ✓ duża ilość opuszczonych i niezamieszkałych obiektów zabytkowych i gospodarstw,
- ✓ negatywne nastawienie części właścicieli i użytkowników do ochrony zabytków, postrzeganej jako źródło ograniczeń i represji,
- ✓ brak profesjonalnej i łatwo dostępnej informacji na temat zabytków,
- ✓ przekształcanie elementów architektonicznych i remonty zabytków przy braku zrozumienia jego walorów i zacieraniu pierwotnych wartości artystycznych.

7. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE

W założeniach programowych i zadaniach *Programu Opieki Nad Zabytkami* uwzględniona jest specyfika Gminy Orla wynikająca z jego położenia, historii, przemian społecznych gospodarczych. Wspieranie rozwoju gminy z poszanowaniem dziedzictwa kulturowego powinno być podstawą obecnych i przyszłych działań, tak aby Gmina Orla była miejscem atrakcyjnym i przyjaznym, zarówno dla mieszkańców jak i przyjezdnych.

Głównymi założeniami programu opieki nad zabytkami są:

- 1) Spójna polityka finansowania prac konserwatorskich w oparciu o ustawowe regulacje prawne;
- 2) Kompleksowa poprawa jakości historycznej przestrzeni publicznej;
- 3) System eksponowania najbardziej wartościowych zabytków w Gminie Orla;
- 4) Włączenie problematyki ochrony zabytków do bieżących zadań Rady Gminy Orla;
- 5) Uwzględnianie uwarunkowań prawnych opieki nad zabytkami;
- 6) Rozpoznawanie potrzeb dotyczących podejmowania działań zmierzających do zahamowania procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 7) Eksponowanie zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 8) Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych;

9) Tworzenie warunków współpracy z właścicielami zabytków dla zapewnienia ich opieki.

Szczegółowymi Założeń Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Orla są:

- 1) Pozyskiwanie środków zewnętrznych na odnowę zabytków;
- 2) Informowanie innych właścicieli obiektów zabytkowych o możliwościach pozyskania środków na odnowę zabytków;
- 3) Przeprowadzenie akcji informacyjnej w formie informacji na stronie internetowej urzędu, plakatu lub ulotek mającej na celu uświadomienie mieszkańcom miasta głównej zasady konserwatorskiej związanej z przeprowadzanymi remontami obiektów zabytkowych, tj. wykonywanie ich przy użyciu materiałów historycznie uzasadnionych, z maksymalnym zachowaniem substancji zabytkowej i minimalną w nią ingerencją;
- 4) Sprawowanie opieki nad dawnymi cmentarzami cywilnymi poprzez usuwanie roślinności zielnej oraz samosiewek drzew, oznakowanie obiektów, upowszechnianie wiedzy na ich temat wśród mieszkańców gminy, zwłaszcza dzieci i młodzieży szkolnej. Zwracanie szczególnej uwagi na obowiązek otaczania opieką miejsc grzebalnych, niezależnie od pochodzenia i wyznania osób tam spoczywających.

Określenie ogólnych zasad udostępniania zabytków w celach turystycznych:

- 1) Ustalenie z właścicielami obiektów zabytkowych zasad udostępniania w celach turystycznych;
- 2) Oznakowanie obiektów udostępnianych w celach turystycznych;
- 3) Opracowanie tablic informacyjnych umieszczonych na zewnątrz obiektów, zawierających podstawowe dane historyczne o obiekcie;
- 4) Upowszechnianie wśród mieszkańców prowadzących działalność turystyczną i agroturystyczną zasad włączania obiektów historycznych do oferty turystycznej miasta oraz przygotowywania obiektów zabytkowych na cele turystyczne;

Edukacja w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego:

- 1) Włączenie tematyki ochrony dóbr kultury do zajęć szkolnych w jednostkach prowadzonych przez gminę;
- 2) Publikacja materiałów dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w prasie lokalnej, w materiałach promocyjnych oraz na stronie internetowej gminy.

Główne, długoterminowe cele polityki Gminy Orla związane z ochroną zabytków:

- 1) Planowe i konsekwentne realizowanie zadań samorządowych w zakresie ochrony zabytków;
- 2) Racjonalne wykorzystanie gminnych funduszy na prace ratownicze, konserwatorskie

i dokumentacyjne;

- 3) Powiązanie zadań służących ochronie wartości kulturowych ze strategią rozwoju społeczno-gospodarczego oraz polityką przestrzenną gminy;
- 4) Wspieranie projektów związanych z opieką nad zabytkami i zagospodarowaniem obiektów zabytkowych;
- 5) Powstrzymanie degradacji zagrożonych obiektów zabytkowych i obszarów oraz podjęcie działań w celu poprawy stanu ich zachowania;
- 6) Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 7) Wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 8) Realizacja przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami;
- 9) Prowadzenie działań informacyjnych, popularyzacyjnych i edukacyjnych związanych z promocją zabytków gminy i walorów krajobrazu kulturowego.

7.1. Priorytety programu opieki

Nadrzędnym celem polityki gminnej w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego oraz jego ochrona, dążenia do poprawy stanu technicznego, ich odbudowy, adaptacji i rewitalizacji, które to zabiegi pozwolą na wykorzystanie potencjału kryjącego się w owym dziedzictwie.

Powyższy cel można uzyskać w perspektywie wieloletniej poprzez następujące priorytety:

I) Świadome kształtowanie i ochrona krajobrazu kulturowego:

- ✓ planowe, konsekwentne i kompetentne realizowanie założeń i zadań samorządowych dotyczących ochrony zabytków,
- ✓ wspieranie i realizacja lokalnych programów ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego,
- ✓ świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego i przyrodniczego oraz jego kompleksową ochronę,
- ✓ integracja ochrony dziedzictwa kulturowego, przyrodniczego i krajobrazu w strategii rozwoju gminy oraz dokumentach planistycznych.

II) Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego jako elementu rozwoju gospodarczego i społecznego:

- ✓ wykorzystanie walorów kulturowych i krajobrazowych w celu promowania regionu oraz jako czynnika jego rozwoju gospodarczego i społecznego, w tym podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność przestrzeni gminy oraz zabytków dla potrzeb edukacyjnych, społecznych, turystycznych i inwestycyjnych.

III) Promocja, edukacja oraz dokumentacja dziedzictwa służąca budowaniu tożsamości:

- ✓ budowanie klimatu społecznego zrozumienia i akceptacji dla idei ochrony zabytków oraz kształtowanie postaw wzmacniających tożsamość regionalną, opartą o tradycję i historię,
- ✓ wzrost świadomości historycznej i poczucia odpowiedzialności właścicieli chronionego mienia,
- ✓ dokumentacja zagrożonych i najcenniejszych elementów dziedzictwa kulturowego.

7.2. Kierunki działań programu opieki

Priorytet I - Świadome kształtowanie i ochrona krajobrazu kulturowego	
Kierunki działań	Zadania
Zahamowanie procesu degradacji zabytków i działania zmierzające do poprawy stanu ich zachowania	<ul style="list-style-type: none"> ■ dofinansowanie prac remontowo - konserwatorskich przy obiektach, które nie są własnością gminy, ustalenie/aktualizowanie stosownej uchwały ustalającej zasady i tryb pozyskiwania dotacji celowej, ■ zabezpieczenie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą, w tym zabezpieczenie trwałych ruin i odpowiednie oznakowanie oraz ewidencjonowanie zabytków nieruchomych i ruchomych,
Uwzględnienie postulatów ochrony zabytków w miejscowych i samorządowych planach zagospodarowania/rozwoju gminy	<ul style="list-style-type: none"> ■ dofinansowanie prac remontowo - konserwatorskich przy obiektach, które nie są własnością gminy, ustalenie/aktualizowanie stosownej uchwały ustalającej zasady i tryb pozyskiwania dotacji celowej, ■ zabezpieczenie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą, w tym zabezpieczenie trwałych ruin i odpowiednie oznakowanie oraz ewidencjonowanie zabytków nieruchomych i ruchomych,
Integracja ochrony dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego	<ul style="list-style-type: none"> ■ dalsze i konsekwentne uwzględnianie lokalnych zabytków architektury i budownictwa, a szczególnie dziedzictwa związanego z infrastrukturą techniczną w działaniach związanych z realizacją projektów przyrodniczych, ■ ochrona panoram wsi o wartościach kulturowych.
Ochrona układów ruralistycznych	<ul style="list-style-type: none"> ■ dbanie o ład przestrzenny wsi i przeciwdziałanie rozproszonemu osadnictwu, w tym zachowanie relacji przestrzennych pomiędzy

	zabytkowymi zespołami; wypełnianie zabudową wolnych działek zgodnie z historyczną kompozycją otaczającego obszaru oraz gabarytami i formą znajdujących się na nim obiektów,
Priorytet II - Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego jako elementu rozwoju gospodarczego i społecznego	
Zwiększenie atrakcyjności dziedzictwa kulturowego	<ul style="list-style-type: none"> ■ przeprowadzanie systematycznych prac porządkowych w obrębie zabytkowych zespołów zieleni (cmentarzy grobownictwa wojennego), typowanie ich jako atrakcja historyczno – turystyczna, ■ wyróżnienie miejsc i obiektów, na których można będzie oprzeć promocję gminy, ■ określenie zasad umieszczania na zabytkach architektury i budownictwa szyldów reklamowych i ich konsekwentnego egzekwowania, ■ iluminacja najcenniejszych zabytków i miejsc, ■ opracowanie materiałów promocyjnych - przewodnika po krajobrazie kulturowym Gminy Orla.
Tworzenie nowych miejsc pracy w oparciu o ochronę dziedzictwa kulturowego	<ul style="list-style-type: none"> ■ wspieranie istniejących i zachęcanie do zakładania kolejnych gospodarstw agroturystycznych reklamujących krajobraz kulturowy Gminy Orla
Priorytet III - Promocja, edukacja oraz dokumentacja dziedzictwa służąca budowaniu tożsamości	
Promowanie lokalnego krajobrazu kulturowego i edukacja historyczna mieszkańców regionu	<ul style="list-style-type: none"> ■ wprowadzenie tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego i historii regionu do placówki oświatowej w Orlu, poprzez organizowanie dodatkowych zajęć tematycznych dla uczniów, ■ organizowanie i wspieranie wystaw edukacyjnych, konkursów w obszarze ochrony lokalnego dziedzictwa, ■ rozważenie zwiększenia możliwości uczestnictwa gminy w corocznych tematycznych Europejskich Dniach Dziedzictwa (wrzesień) i innych festynach oraz cyklach kulturowych organizowanych na poziomie powiatu,

	<ul style="list-style-type: none"> ■ inicjowanie i wspieranie wydawnictw poświęconych lokalnemu dziedzictwu (katalogi form i układów architektonicznych, foldery promocyjne, przewodniki, albumy z archiwalnymi pocztówkami i fotografiami), ■ promowanie właściwych działań konserwatorskich i projektów przy prywatnych zabytkach i terenach cennych kulturowo (m.in. przez cykliczne nagradzanie efektywnych działań czy rewitalizacji) ,
<p style="text-align: center;">Wykreowanie produktów turystyki regionalnej w oparciu lokalne dziedzictwo</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ tworzenie i modernizacja infrastruktury turystycznej (tablice informacyjne na istniejących szlakach i poza nimi, miejsca odpoczynku, tereny przeznaczone na biwaki, popieranie i zachęcanie do otwierania niewielkich punktów gastronomicznych), ■ wyznaczenie kolejnych szlaków turystycznych (rowerowych, pieszych, konnych, samochodowych itp.) wzdłuż najważniejszych zabytków gminy oraz miejsc ważnych z uwagi na historię i tradycję regionu, przy jednoczesnym ich oznakowaniu i wprowadzeniu tablic informacyjnych w wybranych miejscach, ■ rozszerzenie istniejących ścieżek turystycznych, przyrodniczych i kajakowych o okoliczne zabytki i umieszczenie informacji na temat wszystkich istniejących szlaków na stronie Gminnego Ośrodka Kultury w Orli, a także stworzenie tablic przy najcenniejszych z nich.
<p style="text-align: center;">Dokumentacja zagrożonych i najcenniejszych elementów dziedzictwa kulturowego</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ systematyczna weryfikacja i aktualizacja gminnej ewidencji zabytków, ■ wykonanie inwentaryzacji architektoniczno-konserwatorskiej zagrożonych zabytków architektury i budownictwa, znajdujących się w rejestrze zabytków
<p style="text-align: center;">Zapewnienie szerokiego dostępu do informacji na temat dziedzictwa kulturowego gminy oraz mechanizmów jego</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ uzupełnienie umieszczonego na stronie internetowej Gminnego programu opieki nad zabytkami o informację, jakie ma to znaczenie dla właścicieli zabytkowych obiektów i zespołów, do czego są zobowiązani, ■ wprowadzenie na stronie Gminnego Ośrodka Kultury w Orli informacji na temat najcenniejszych i najciekawszych zabytków regionu, oraz opisu proponowanych tras rowerowych/ pieszych/

ochrony	<p>samochodowych etc. i ewentualnie mapę dziedzictwa kulturowego gminy - atrakcyjną w formie graficznej,</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ informowanie właścicieli obiektów zabytkowych o możliwościach pozyskiwania dotacji na ich remont i rewaloryzację,■ ■ utrzymywanie aktywnej współpracy z regionalnymi mediami w celu upowszechnienia działań związanych z opieką nad zabytkami i lokalnych tradycji.
---------	---

7.3. Zadania programu opieki

Szczegółowe postulaty ochrony konserwatorskiej dziedzictwa kulturowego Gminy Orla:

- I) W przypadku układów ruralistycznych wraz z zabudową można wysunąć następujące postulaty:
- ✓ dbałość o układ przestrzenny: utrzymanie linii i skali zabudowy, układu budynków, niedopuszczenie do ich zaburzenia w skutek nowych inwestycji w obrębie historycznej zabudowy,
 - ✓ utrzymanie form architektonicznych obiektów wpisanych do ewidencji, w tym m.in. charakterystyczną dekorację ścian szczytowych elewacji bocznych i fasad - będące istotnym walorem estetycznym budynku, a częstokroć usuwanym; nieusuwanie i zasłanianie detalu w przypadku remontu, bądź ocieplania obiektu,
 - ✓ wyeksponowanie istotniejszych budynków użyteczności publicznej (również tych, których funkcja się zmieniła): szkół, remiz, itp. które decydują o niepowtarzalnym charakterze osad,
 - ✓ dbałość o zachowanie bryły, podziałów elewacji i typowej dekoracji budynków gospodarczych oraz o utrzymanie niektórych zespołów domów, jako wzorcowych regionalnych kompleksów gospodarstw wiejskich,
 - ✓ zainteresowanie się gminy niezamieszkałymi i opuszczonymi obiektami, podjęcie przez nią prób zasiedlenia tych zespołów, możliwych m.in. za sprawą utworzenie mechanizmu pozwalającego ich przekazanie w długoletnią dzierżawę w zamian za przeprowadzenie remontu,
 - ✓ wyeksponowanie i zachowanie miejsc grobownictwa wojennego – szczególnie w obrębie m. Topczykały.
- II) W odniesieniu do pozostałych obiektów zabytkowych gmina powinna zwrócić szczególną uwagę na:
- ✓ szybko pogarszający się stan zachowania drewnianego dworu przełomu XVIII/XIX

- w. m. Szczyty-Nowodwory; dwór jest własnością prywatną, jednakże należałoby znaleźć prawne możliwości zobowiązania jego właścicieli do przywrócenia zabytku do dawnej świetności, odrestaurowany budynek mógłby stanowić doskonałą atrakcję turystyczną,
- ✓ niezadawalający stan zachowania domu drewnianego w Moskiewcach; podobnie jak w powyższym przypadku dom jest własnością prywatną, jednakże tu również należałoby znaleźć prawne możliwości zobowiązania jego właściciela/i do przywrócenia zabytku do dawnej świetności, odrestaurowany budynek mógłby stanowić doskonałą atrakcję turystyczną,
 - ✓ niezadawalający stan budynku po synagodze żydowskiej, zarówno od zewnątrz, jak i wewnątrz; postuluje się monitowanie właściciela obiektu zabytkowego - Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego do podjęcia prac restauratorskich celem przywrócenia historycznej świetności,
 - ✓ dalsze zabezpieczanie i uporządkowanie terenów grobownictwa wojennego.

8. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Przyjmuje się, że realizacja zadań, poprzez działania wskazane w niniejszym Programie możliwa będzie dzięki zastosowaniu następujących instrumentów:

- ✓ *prawnych*, polegających na uwzględnianiu zapisów niniejszego Programu przy tworzeniu innych dokumentów prawa miejscowego,
- ✓ *finansowych*, polegających na finansowaniu wszelkich działań zawartych w Programie w większej części z budżetu gminy, przy czym prace konserwatorskie przy obiektach należących do osób prywatnych, będą wymagały zaangażowania środków prywatnych,
- ✓ *koordynacji*, oznaczających współdziałanie w zakresie realizacji celów Programów z zainteresowanymi organizacjami pozarządowymi i osobami fizycznymi,
- ✓ *społecznych*, co oznacza, że *Program* skierowany jest do odbiorcy masowego poprzez wszelkie działania edukacyjne i promocyjne,
- ✓ *kontrolnych*, polegających na egzekwowaniu zapisów dotyczących działalności inwestycyjnej na obszarach objętych ochroną, oraz walce z samowolami budowlanymi na zabytkach.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 282, 782, 1378) obejmuje ochroną nie tylko obiekty sakralne, ale i świeckie, archeologiczne, układy urbanistyczne oraz krajobraz kulturowy. Jako zabytek definiuje ona: „nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będąca dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie

społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową ”.

Z wyżej wymienionej ustawy wynikają obowiązki zarówno dla Państwa jak i Właściciela obiektu. W art. 4, precyzuje się działania, które dla ochrony zabytków muszą podjąć organy administracji publicznej: zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie

1. Zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
2. Udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
3. Przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu i nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
4. Kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
5. Uwzględnianie zadań ochrony w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Wytyczne i zalecenia konserwatorskie, skierowane do właściciela zabytku, są przez Ustawę określone w sposób jasny (art. 5 wymienionej ustawy). Opieka sprawowana nad zabytkiem polega na zapewnieniu następujących warunków:

1. Naukowego badania i dokumentowania zabytku;
2. Prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
3. Zabezpieczania i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
4. Korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
5. Popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Formą prawną ochrony zabytku ruchomego jest wpis do rejestru zabytków, dokonywany przez wojewódzkiego konserwatora zabytków. Podstawą takiego wpisu jest decyzja administracyjna. Z wnioskiem o wpis może wystąpić właściciel zabytku oraz użytkownik wieczysty gruntu, na którym znajduje się zabytek. W art. 28 wykazano dodatkowe obowiązki właścicieli i posiadaczy zabytków wpisanych do rejestru. Przepis ten nakazuje im niezwłocznie zawiadomić WKZ o uszkodzeniu, zniszczeniu, zaginięciu i kradzieży zabytku oraz o wystąpieniu zagrożeń mogących mieć takie skutki. Natomiast o zmianach dotyczących stanu prawnego zabytku, przykładowo o jego sprzedaży, lub zmianie miejsca przechowywania, wojewódzki konserwator powinien być poinformowany w ciągu miesiąca. Ustawa nakłada na właścicieli także obowiązek udostępnienia obiektu organom ochrony celem przeprowadzenia badań.

Należy podkreślić, że dla uniknięcia niefachowych działań przy obiektach zabytkowych a przede wszystkim dla zachowania w jak najlepszej kondycji naszego dziedzictwa kulturowego, należy o wszelką pomoc związaną z ochroną i konserwacją zabytków i ich otoczeniem zwracać się do wojewódzkich urzędów ochrony zabytków oraz ich delegatur z danego terenu. Poradą w tym zakresie służyć mogą również Oddziały terenowe Narodowego Instytutu Dziedzictwa.

Obowiązująca ustawa (art. 36), określa zresztą okoliczności, w których właściciele zabytków powinni występować do konserwatora wojewódzkiego o pozwolenie. Są to:

- 1) Prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru;
- 2) Wykonywanie robót budowlanych w otoczeniu zabytku;
- 3) Prowadzenie badań konserwatorskich zabytku wpisanego do rejestru;
- 4) Prowadzenie badań architektonicznych zabytku wpisanego do rejestru;
- 5) Prowadzenie badań archeologicznych;
- 6) Przemieszczanie zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru;
- 7) Trwałe przeniesienie zabytku ruchomego wpisanego do rejestru, z naruszeniem ustalonego tradycją wystroju wnętrza, w którym zabytek ten się znajduje;
- 8) Dokonywanie podziału zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru;
- 9) Zmiana przeznaczenia zabytku wpisanego do rejestru lub sposobu korzystania z tego zabytku;
- 10) Umieszczenie na zabytku wpisanym do rejestru urządzeń technicznych, tablic, reklam oraz napisów;
- 11) Podejmowanie innych działań, które mogłyby prowadzić do naruszenia substancji lub zmiany wyglądu zabytku;
- 12) Poszukiwanie ukrytych lub porzuconych zabytków ruchomych, w tym zabytków archeologicznych, przy użyciu wszelkiego rodzaju urządzeń elektronicznych.

Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. nr 113, poz. 661 z 2011 r. z późn. zm.), precyzuje wymagania względem osób prowadzących prace przy obiektach zabytkowych oraz tryb postępowania.

Na podstawie ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami prowadzona jest ewidencja zabytków Gminy Orla, która prowadzona jest przez Wójta Gminy Orla w formie kart adresowych.

Ewidencja obejmuje zespoły i obiekty o istotnych, lokalnych walorach historycznych, kulturowych i krajobrazowych. Dla zabytków tych na kartach adresowych podawane są następujące informacje: adres, rodzaj zabytku, opis obiektu, chronologia, sposób ochrony oraz dokumentacja fotograficzna.

Aktualizacja i uzupełnianie ewidencji zabytków polega na:

- 1) dokonaniu przeglądu w terenie z częstotliwością raz do roku obiektów figurujących w miejskiej ewidencji zabytków w celu weryfikacji obiektów pod kątem stanu estetycznego;

- 2) wykonaniu dokumentacji fotograficznej w razie zmiany stanu zachowania obiektu zabytkowego;
- 3) uzupełnieniu kart adresowych miejskiej ewidencji zabytków o uzyskane w trakcie przeglądu dane merytoryczne i dokumentację fotograficzną;
- 4) w przypadku czynności wymienionych w pkt 1-3 wskazane jest uczestnictwo specjalisty zajmującego się problematyką ochrony dziedzictwa kulturowego.

Określenie stanów technicznych obiektów polega na:

- 1) Nawiązaniu współpracy z organem nadzoru budowlanego w celu ustalenia stanu technicznego obiektów zinwentaryzowanych w miejskiej ewidencji zabytków;
- 2) Naniesieniu wniosków i opinii w sprawie dalszej kwalifikacji obiektów do miejskiej ewidencji zabytków;
- 3) Określeniu niezbędnych prac rewitalizacyjnych obiektów, określenie szacunkowej wartości ich przeprowadzenia.

W przypadku czynności wymienionych w pkt 1-3 wskazane jest uczestnictwo specjalisty zajmującego się problematyką ochrony dziedzictwa kulturowego. Bieżąca aktualizacja gminnej ewidencji zabytków polega na wprowadzaniu do miejskiej ewidencji zabytków zmian wynikających z rozbiórek, modernizacji i remontów obiektów.

9. ZASADY OCENY REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Zgodnie z Ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, z realizacji programu Wójt Gminy Orla sporządza co dwa lata sprawozdanie, które przedstawia Radzie Gminy Orla. Sprawozdanie o którym mowa będzie sporządzone w pierwszym kwartale po upływie dwóch lat od uchwalenia przez Radę Gminy niniejszego programu.

Prace nad kolejnym programem opieki nad zabytkami powinny być zainicjowane na trzy miesiące przed zakończeniem okresu czteroletniego obowiązywania programu. Dwuletnia ocena realizacji programu zawarta w sprawozdaniu będzie służyła ewaluacji programu. Zmiany w programie wymagają uchwały Rady Gminy Orla.

10. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Finansowanie ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce może odbywać się z różnych źródeł. Podstawowe to:

- 1) źródła publiczne (np. budżet państwa, budżety jednostek samorządów terytorialnych wszystkich szczebli, środki Unii Europejskiej, inne źródła zewnętrzne, min. Mechanizm Finansowy Europejskiego Obszaru Gospodarczego);
- 2) źródła prywatne (osób fizycznych, organizacji pozarządowych - stowarzyszeń, fundacji, kościelnych osób prawnych itp.);

Fundusze strukturalne, których środki mogą być wykorzystane na zadania z zakresu rewitalizacji, to przede wszystkim:

- 1) Regionalne Programy Operacyjne
- 2) Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko
- 3) Program Rozwoju Obszarów Wiejskich.

Programy wspólnotowe adresowane bezpośrednio do sektora kultury:

- 1) Program „Kultura 2007-2013”.

Pozostałe mechanizmy finansowe:

- 1) Norweski Mechanizm Finansowy;
- 2) Mechanizm Finansowy Europejskiego Obszaru Gospodarczego.

W okresie objętym niniejszym *Programem*, nakłady na ochronę zabytków i dziedzictwa kulturowego, oprócz środków europejskich będą pochodzić głównie z:

- 1) Budżetu gminy;
- 2) Środków Podlaskiego Urzędu Wojewódzkiego na ochronę i utrzymanie miejsc grobownictwa wojennego;
- 3) Środków Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

11. REALIZACJA FINANSOWANIA PRZEZ GMINĘ ZADAŃ Z ZAKRESU OCHRONY ZABYTKÓW

Wśród planowanych i zrealizowanych przez gminę inwestycji na lata 2016 – 2020, związanych z kulturą i ochroną zabytków (wedle dokumentów strategicznych gminy), znalazły się:

Lp.	Zadanie	Okres realizacji	Koszty realizacji w zł	Źródło finansowania
1.	Prace restauratorskie przy Figurze Św. Jana Nepomucena w Szczytach -Dzięciolowo	2016 r.	18 000,00	budżet gminy
2.	Upamiętnienie miejsc pochówku żołnierzy w ramach grobownictwa wojennego	2017 r.	186,85	budżet gminy
3.	Upamiętnienie miejsc pochówku żołnierzy w ramach grobownictwa wojennego	2018 r.	313,72	budżet gminy
4.	Budowa Gminnego Centrum Kultury w Orli	2018 r.	5 296 584,19	budżet gminy
5.	Upamiętnienie miejsc pochówku żołnierzy w ramach grobownictwa wojennego	2019 r.	674,85	budżet gminy
6.	Upamiętnienie miejsc pochówku żołnierzy w ramach grobownictwa wojennego	2020 r.	329,87	budżet gminy
7.	Dotacja na Remont stolarki okiennej w zabytku – Cerkwi Prawosławnej pw. Św. Michała Archanioła w Orli	2020 r.	20 000,00	budżet gminy

Przy każdorazowym uchwalaniu budżetu gminy część środków jest rezerwowana na:

- 1) prace remontowe oraz porządkowe związane z obiektami i przestrzeniami zabytkowymi regionu, w szczególności zaś na rzecz pielęgnacji i rewaloryzacji zieleni zabytkowej poszczególnych obiektów (cmentarze wojenne),
- 2) działania edukacyjne i promocyjne związane z promocją dziedzictwa regionu,
- 3) prace studialne, projektowe i dokumentacyjne obiektów i przestrzeni zabytkowych.

Gmina Orla może dofinansowywać prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków, za sprawą podjęcia przez Radę Gminy Orla odpowiedniej uchwały z dnia 31 marca 2016 r. w sprawie określenia zasad udzielania dotacji na sfinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

Rada Gminy opracowuje zasady najkorzystniejsze z perspektywy lokalnej społeczności i samorządu, zaś środki wsparcia finansowego w miarę możliwości utrzymują się na stałym poziomie (odzwierciedlonym w corocznym odpowiednim procencie budżetu gminy).

Dotacje w wysokości 50% mogą dotyczyć wszystkich zabytków znajdujących się w Gminnej Ewidencji Zabytków, natomiast w wysokości 100% mogą dotyczyć zabytków, posiadających wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową albo wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.